vam ettirerek mâmur ve müreffeh bir belde olma durumunu korudu. Şehrin ticarî merkez olarak önemi, giderek Nijer ve Bani nehirlerinin birleştiği yere bir bentle bağlanan ve kuru bir alanda bulunan Mopti şehrine kaydı. Cenne bugün ikinci sınıf bir ticaret merkezi olup nüfusu 10.000 civarındadır. Kendine has bir tarzda inşa edilmiş eski güzel evleri ve büyük camii ile ünlüdür. Tarihi boyunca birçok ilim adamı yetiştiren Cenne, bugün de müslüman Afrika'nın özellikle dinî ilimler üzerine isim yapmış en önemli merkezlerinden biridir ve bazı modern kaynaklarda kutsal şehir olarak tanımlanmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman es-Sa'dî, *Târîḫu's-Sûdân*, Paris 1898; J. S. Trimingham, *Islam in West Africa*, Oxford 1959, s. 143, 191, 213; a.mlf., *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1985, s. 31, 63-64, 77-78, 141, 149, 179; J. D. Fage, *A History of West Africa*, Cambridge 1969, s. 22, 30, 39; a.mlf. – M. Verity, *An Atlas of African History*, London 1978, harita 11; Vezzân ez-Zeyyâtî, *Vaṣfü İfrîḳıyye*, I, 30; M. Hiskete, *The Development of Islam in West Africa*, London 1984, s. 13, 33, 129, 192, 246, 256, 321; Hasan İbrâhim Hasan, *İntişârü'l-İslâm fi'l-ḳārreti'l-İfrîḳıyye*, Kahire 1984, s. 217-218; J. Josef, *el-İslâm fî memâlik ve imbaratoriyyât İfrîḳıyye's-sevdâ'* (trc. Muhtâr es-Süveyfî), Kahire 1404/1984, s. 84-85; P. B. Clarke, *West Africa and Islam*, Oxford 1985, II, 43, 48, 53, 129, 177-178; *Le Robert. Dictionnaire universel des noms propres*, Paris 1987, II, 903; Nuaym Kıdâh, *İfrîḳıyye'l-ġarbiyye fî ẓılli'l-İslâm*, Cezayir, ts., s. 86; Pierr Maas, "Fishing in the Pondo", *Aramco World*, XLI/4, Houston, Texas 1990, s. 22-31; a.mlf., "Djenné: Living Tradition", *a.e.*, XLI/6 (1990), s. 18-29; G. Yver, "Cenne", *İA*, III, 101-102; Maurice Delafosse, "Songhoy", *a.e.*, X, 759; R. Mauny, "Dienné", *EI²* (İng.), II, 251-252; *el-Ḳāmûsü'l-İslâmî*, I, 643; Nâdir Devlet, "Ahmedü Lobbo", *DİA*, II, 173.

MEHMET AYKAÇ

CENNET

(الجنة)

Bütün dinî inanışlara göre müminlerin ölümden veya kıyametin kopmasından sonra sonsuz mutluluk içinde yaşayacakları yer.

Cennet "örtmek, gizlemek" anlamındaki **cenn** kökünden isim olup "bitki ve ağaçları ile toprağı örten bahçe" mânasına gelir. Âhiret hayatında müminlerin ebedî saadet yurdu olan yerin bu şekilde adlandırılmasının sebebi, genel görünümüyle dünya bahçelerine benzemesi veya eşsiz nimetlerini insan idrakinden gizlemiş olması şeklinde açıklanmıştır.

Batı dillerinde cennet karşılığı olarak kullanılan **paradis (paradise)** kelimesinin aslı Grekçe **paradeisos** olup Eski Farsça'da "etrafı çevrilmiş yer, ağaçlı bahçe" anlamındaki **pairi-daēza**dan gelmektedir. İbrânîce Tevrat'ta ilk insanın yerleştirildiği bahçeyi ifade etmek üzere kullanılan **Gan Eden** (Eden bahçesi) tamlamasındaki **gan** kelimesi, Tevrat'ın ilk Yunanca tercümesi olan "Yetmişler" çevirisinde **paradeisos** olarak karşılanmıştır. Grek literatüründe bu kelime ilk defa Ksenofones (Xenophon) tarafından ve "bahçe" anlamında kullanılmıştır. Eski Farsça'daki pairi-daēza kelimesi, sonraki dönem İbrânîce'sinde "cennet" anlamında kullanılan **pardes** kelimesinin ortaya çıkmasına sebep olmuş, ancak yahudi din bilginleri (rabbiler), hem Âdem'in yerleştirildiği hem de iyilerin ölüm sonrasında ikamet edecekleri cenneti ifade etmek üzere Gan Eden ismini kullanmaya devam etmişlerdir.

İlkel Dinlerde Cennet. Tarih öncesi insanının cennet konusundaki düşüncelerine dair, mevcut kutsal kitapların verdiği mâlumat dışında pek az bilgi bulunmaktadır. İlkel kabilelerde umumiyetle ölümden sonra mutlu veya mutsuz bir hayat yaşama inancı vardır. Hemen bütün ilkel dinlerde bu hayatın dünyada veya gökteki bir yerde gerçekleşeceğine inanılır ve daha çok maddî unsurlarla tasvir edilir. Meselâ Andaman adalarındaki ilkel kabilelerin inancına göre iyilerin ruhları yerle gök arasındaki bir köprüden geçerek cennete çıkar. Kötülerin ruhları ise soğuk bir yere ayrılır. Sonunda bütün ruhlar eski durumlarına dönerler ve yeni bir dünyada sürekli yaşarlar. Malaya yarımadası yerlilerine göre de cennet göktedir.

Bazı Afrika mitlerinde, insanoğlu yaratılmadan önce bir cennetin var olduğu inancının bulunması dikkat çekicidir. Hastalık ve ölümün bulunmadığı bu cennette bir olay sonucu bütün güzellikler son buldu ve şimdiki insan hayatı başladı. Brezilya'daki Guarani Kızılderilileri, dünyada olduğuna inandıkları "kötülük bulunmayan ülke"yi dört yüzyıl boyunca göçlerle aradılar. Tanınmış dinler tarihi araştırmacısı Mircea Eliade, şamanların rüya ve vecdlerini anlatmada kullandıkları cennet tasvirlerinin asırlar boyu devam eden telakkileri canlı tuttuğunu düşünmüştür.

Dünyada veya gökte bulunan, insanoğlunun ilk mekânı olan, iyilerin ölümden sonra yeniden dönecekleri ümit edilen cennet inancıyla ilgili ilk yazılı kaynak, milâttan önce 2000'lere ait Sumer literatürüdür. Çivi yazılı bu kaynaklarda cennet, Dilmun denilen ve güneşin doğduğu yere doğru uzandığına inanılan bir adadır ki "mutlu insanlar ülkesi, ölümsüzler ülkesi, hayat ülkesi" diye de nitelendirilmiştir. Bol suların beslediği, çayır çimen ve meyve yüklü ağaçlarla kaplı Dilmun'da hastalık ve ölüm yoktur. Ras Şamra'da bulunan Ugaritçe eski Ken'ânî şiirlerinde de buna benzer bir yer tasvir edilir. Eski Mısırlılar'da, hârikulâde bir mutluluk adası olan yerdeki cennetin bir eşinin de gökte, samanyolunun ikiye bölündüğü bir yerde bulunduğuna inanılırdı. Öldükten sonra dirilmeye inanan eski Mısırlılar'a göre ebedî mutluluğu kazananlar ya gökte güneş tanrısı Re'y'e veya Osiris'e kavuşurlar ya da yıldız olurlardı.

Ölülerin dirileceğine, muhakeme sonunda kötülerin Çinvat Köprüsü'nden geçerken erimiş madenlerin arasına düşeceğine inanan eski İranlılar'da, iyiler için Seyhun ve Ceyhun ırmaklarının kaynaklarının bulunduğu doğuda bir yerden söz edilir.

Sadece tanrıların ölümsüzlüğüne inanılan eski Yunan'da dünyevî bir cennet fikrinin gelişmesi şairler ve yazarlar vasıtasıyla olmuştur. Eflâtun *Devlet* adlı diyalogunda devrî bir geri dönüşten, yeniden var oluştan bahseder. Buna göre yerden çıkarak yeniden var olan insanlar mevsimlerin elverişli olduğu, ağaçların meyve verdiği, hayvanların bile barış içinde yaşadığı bir ortamda rahat bir hayat sürerler. Bundan başka eski Yunanlılar'da Hesperides bahçesi diye bilinen cennet adaları inancı da vardır.

Romalılar'da başka kültürlerden gelme dünyevî bir cennet anlayışı hâkimdi. Kelt mitolojisinde cenneti temsilen hem bir adacıklar takımı, hem de Sumerler'de olduğu gibi uzaktaki bir cennet (Elysium) veya "hayat ülkesi" telakkisi vardır. Buna benzer dünyevî bir cennet tasavvuru İskandinav literatüründe de göze çarpar. Slavlar'da güneşin okyanus ötesinde, doğudaki yurdunda bir cennet bulunduğuna inanılır, ayrıca gökteki esrarengiz bir ülkeden de söz edilirdi. Germenler'in bu konudaki telakkileri Keltler'inkine benzemekle beraber ölen savaşçıların tanrılarla birlikte kaldıkları Valhalla denilen bir cennetten de söz edilir. Ayrıca hastalık, yaşlılık ve ölümün bulunmadığı koru şeklinde özel bir cennet anlayışı da vardır.

Meksika'da oturan Aztekler atalarının kaldıklarına inandıkları cenneti, fevkalâde refah ve lüksün bulunduğu, kırmızı güneşin oradan doğduğu bir ülke (Tlapallan) olarak görüyorlardı. Onlara göre büyük ırmaklar doğuda bulunan bu ülkeden çıkmaktaydı.

Asya'da cennet kavramı özellikle Hindistan'da geniş ayrıntılarla ifade edilir. Cennetle ilgili ilk bilgiler Rigveda'da bulunur. Burada ilâh Yama'nın hüküm sürdüğü cennet, tanrılarla birlikte olmak üzere, ölümden sonra gidilen ataların yurdu olarak görülür. Buraya Nandana denilir ve Tanrı İndra kendini orada eğlendirir. Hint dinlerinde âlemin kadîm olduğu, üzerinde cereyan eden olayların bir başka âlemde değil yine bu âlemde son bulacağı ve bütün bunların devrî zaman dilimleri içerisinde ortaya çıkacağı kabul edildiğinden her devrenin sonuna kadar devamlı olmamak üzere cennet veya cehennemde kalınacağı inancı vardır. Ancak Brahma'ya (Budizm ve Caynizm'de Nirvana'ya) kavuşmak gerçek sonu oluşturacaktır. Hindû kozmolojisine göre üç tabakadan oluşan âlemin en üstünde cennet vardır, orada semavî tanrılar yaşar. Hint folklorunda ise cennet kutsal Meru dağının üzerindedir ve oradan dört nehir çıkar.

Budistler'in telakkisine göre de Meru dağının üzerinde bulunan ve bir saadet ülkesi (Sukhavati) olan cennet mücevherlerle süslü ağaçlara, şakrak ötüşlü kuşlara, sakinlerinin zevkine uygun sıcak ya da soğuk akan sulara, son bulmayan bir yeşilliğe sahiptir. Japon geleneğinde cennete tekabül eden yere Ame denilmektedir ve burası ilâhlarla saygıdeğer kişilerin yurdudur. Ame olağan üstü güzel bir bahçedir.

Çin'de cennet, önceleri P'eng Lai adalarında bulunan bir "doğu cenneti" şeklinde tasavvur edilirken daha sonraları Tien (gök) adı verilen bir cennet tasavvuru gelişmiştir. Aslında Konfüçyüsçülük'te âhiret inancı yoktur; bu gibi inançlar Budizm'in Çin'e girmesi sonucu ortaya çıkmış ve Taoizm tarafından büyük çapta benimsenmiştir. Çin Budizmi ve Taoizm'de insanın öldükten sonra tarafsız on hâkimin önüne götürüldüğüne, hükme göre cennete veya cehennemlere sevkedildiğine inanılır.

Yahudilik'te Cennet. Yahudi âhiret inancında öldükten sonra Şeol'e (ölüler diyarı) gitme yerine yeniden dirilme (bk. İşaya, 26/19; Daniel, 12/2, 3) ağırlık kazanınca (tah. m.ö. II. yüzyıl), iyilerin ebedî olarak kalacağı yerin Eden bahçesi veya bazılarının Pardes dedikleri yine "bahçe" anlamına gelen özel yer olacağına inanıldı. Kötüler cehenneme, iyilerse cennete gidecekler, yeniden dirilince yine orada kalacaklardır. Böylece cennet (Gan Eden / Pardes) üç şeyi ifade etmek üzere kullanıldı. 1. Tekvîn'in 2-3. bablarında geçen Eden bahçesi, 2. Dirilmeden önce iyi ölülerin kaldıkları yer, 3. İyilerin devamlı kalacakları yer. Bu husus, birden fazla cennetin bulunduğunu değil tarihî gelişim içinde cennet telakkisinin kazandığı üç merhaleyi ifade eder. Bu üç merhaleden son ikisinin coğrafî yeri konusunda ortak bir inanç yoktur. Bazılarına göre bu yer dünyada, bazılarına göre ise göktedir.

Tekvîn'in 2 ve 3. bablarında Eden bahçesi hakkında şu bilgiler verilmektedir: Rab Allah Âdem'i yarattı ve şarka doğru Aden'de (Eden) yaptığı bahçeye koydu. Diğer ağaçların arasında bahçenin ortasında hayat ağacını ve iyilikle kötülüğü bilme ağacını yerden bitirdi. Bahçeyi sulamak için Aden'den bir ırmak çıktı, dört kola ayrıldı: Pişon, Gihon, Dicle ve Fırat. Âdem ve onun kaburga kemiğinden yaratılan Havvâ kendilerine yasaklanan ağacın meyvesini, yılanın Havvâ'yı, onun da Âdem'i kandırması sonucu yedikleri, dolayısıyla Tanrı'nın emrine uymadıkları için Aden bahçesinden çıkarıldılar.

Bu anlatımı genişleten bazı bilgiler de Hezekiel'de (28/11-16; 31/8) bulunmaktadır ki bu kitaptaki mecazi bilgiler sonraki Yahudilik ve Hıristiyanlık'ta etkili olmuştur. Hezekiel'in anlattıkları Katolikler'in apokrif, Protestanlar'ın pseudepigrafik gördükleri Enoh kitabındaki (23-28) ilâhî cennet tasvirine benzer. Bu tasvire göre cennet yeryüzünün ortasında büyük bir dağdır, eteklerinden ırmaklar akar, orada bilgi ve hayat kaynağı sayılan bir hurma ağacı bulunur. Hezekiel'deki cennet de bir dağın üzerinde yer alan bahçedir, fakat oradaki bilgi ve hayat ağacı artık hurma değil sedir ağacıdır. Bu ağaç, ölen iyi kimselerin kalacağı cennet için özel bir öneme kavuşmuştur. Hem Bâbilliler hem de İbrânîler için cennet önceden var olan kaybedilmiş bir yerdir.

Sonraki yahudi düşüncesinde cennet ve cehennem (Gehinnom) ölümden sonra iyiler için mükâfat, kötüler için ceza yeri haline gelmiştir. Cennet ve cehennemden bahseden en eski yahudi kaynağı, muhtemelen I. yüzyılın sonlarında Johanan ben Zakkai'nin şu sözleridir: "Önümde iki yol var: Biri cennete, öteki cehenneme götürüyor" (*EJd.*, XIII, 83). Yahudi kutsal kitabında Şeol bütün ölülerin kalacağı, ceza ve mükâfatın olmadığı bir yer iken apokaliptik literatürde burası bir ceza yeri haline getirilmiş, iyilerin de Şeol'ün iyilere ayrılmış kısmında kalacakları veya Tanrı katına çıkacakları belirtilmiştir. Daha sonra ise iyilerin cennete gidecekleri inancı benimsenmiştir. Ancak yahudi düşüncesinde gelecek hayatla ilgili telakkiler uzun süre bir sisteme kavuşturulmadığı için rabbilerin eserlerinde, dünyanın sonuna doğru gerçekleşecek olan "Mesîhî dönem" ile "gelecek dünya" bazan birbirinden ayrılmış, bazan da karıştırılmıştır. Bu sebeple iyilerin cennete, kötülerin cehenneme girmeleri, bazılarına göre yeniden diriliş ve son muhakemenin ardından, bazılarına göre ise hemen ölüm sonrasında olacaktır. Milâttan önce II. yüzyılda Mesîhî ümitlerle yahudiler arasında iyilerin kalacağı yerin yeryüzünde olacağı fikri yayıldı. İşaya kitabı yazarı, ölen İsrâilliler'in bu krallığa katılmak için Şeol'den dirileceklerini yazmıştı. Yeryüzündeki bu Mesîhî krallığın başşehri Kudüs (Siyon dağı) olacak, iyiler bu yeryüzü cennetinde ebediyen yaşayacaklardır. Apokaliptik literatürde cennetin üçüncü semada olduğu da nakledilmektedir. Rabbiler sonraki Yahudilik'te görülen Mesîhî krallıktaki iyi kimselerin kalacakları bu yeri, dünyevî Eden bahçesini ve kutsal şehir Kudüs'le ilgili elemanları alıp birleştirmiş, İslâmî gelenekteki cennet tasvirini de göz önünde bulundurarak semavî bir cennet düşünmeye başlamışlardır.

Rabbilerin yazdıklarında cennetle ilgili bilgi ve yorumlar oldukça çoktur. Rabbilere göre cennet ve cehennem dünya yaratılmadan önce de vardı. Cennet Tanrı'nın sağında, cehennem solundadır. Cehennem sadece ceza için değildir, onun A'raf görevi de vardır. Bet Shammai'ye göre günahı ve sevabı denk gelenler cehennem ateşiyle temizlenecek, sonra cennete gireceklerdir. Kötüler on iki ay cehennemde azap görüp yok olacaklar (bir görüşe göre cennete girecekler), yahudilere muhalefet edenler ise sürekli azap göreceklerdir. Buna karşılık çok azılı günahkâr küçük bir grup dışındaki İsrâilliler cehennemden kurtulacak, cennete gireceklerdir. Hz. İbrâhim cehennemin girişinde duracak ve sünnetli olan zürriyetini ateşten kurtaracaktır (bazı Fi-

listinli rabbiler cehennem diye bir yer olmadığını da ileri sürmüşlerdir). Rabbilerin kutsal kitabı yorumladıkları Midraş'ta (meselâ Midraş Aggada'da) cennetin geniş ve çeşitli tasvirleri yer alır.

Ortaçağ'daki Talmud sonrası literatürde cennet-cehennem tasvirlerinin arttığı, doğrudan doğruya cennet veya cehennemi konu edinen risâlelerin rabbiler tarafından yazıldığı görülür. Bazı Ortaçağ yahudi filozofları cenneti Tanrı'ya kavuşma, cehennemi de ebedî hayattan mahrum kalma anlamında kullandılar. Kabbalistler bu kavramları bilhassa tenâsühle uzlaştırarak kendi karmaşık sistemlerine uydurdular. Moses Mendelssohn, Tanrı'nın merhametine uymuyor diye açıkça cehennemi inkâr ederken çeşitli dinî görüşlere sahip günümüz yahudileri, ruhun ölümsüzlüğüne inananlar da dahil olmak üzere, genellikle cennet ve cehennem inancına fazla önem vermezler.

Hıristiyanlık'ta Cennet. Yeni Ahid'de Hıristiyanlığın cennet-cehennem telakkisine ışık tutan ifadelerde asıl ağırlık Eski Ahid ve yahudi geleneğidir. Ancak sonraları Hıristiyanlığa özgü farklı yorumlara dayanan bir âhiret telakkisi oluşmuştur. Luka İncili'nde cennet, Hz. Îsâ'nın da içinde yer aldığı bir mükâfat yeri olarak geçer (Luka, 24/43). Aynı İncil'de ölümden sonra iyilerin cennete girmesinden de söz edilir (Luka, 16/22-31). Pavlus bir mektubunda, bedeniyle olup olmadığını bilmediği özel bir tecrübeyle cennete, üçüncü kat göğe çıktığını, vahiy aldığını anlatmaktadır (2. Korintoslular'a Mektup, 12/1-4).

İyi ve doğru kimselerin ebedî mükâfatı elde edecekleri ve semada bulunan bir mekânın mevcudiyeti göklerin melekûtu şeklinde Ahd-i Cedîd'de belirtilmektedir. Göklerin melekûtu bu dünya krallıklarından tamamen farklıdır (İbrânîler'e Mektup, 9/11) ve ebediyen devam edecektir. Sadece doğrular oraya gidebilecek ve orada barış içinde ebediyen mutlu bir hayat süreceklerdir (I. Korintoslular'a Mektup, 6/9-10; Romalılar'a Mektup, 5/17). Orada Tanrı'yı görecekler (I. Yuhanna, 3/2) ve melekler gibi olacaklardır (Markos, 12/25).

Yeni Ahid'de, iyi kimselerin ölüm ötesinde varlıklarını devam ettirecekleri yer olarak "paradise" kelimesi dışında kullanılan başka deyimler de vardır (kıyamet, ebedî mesken, ölüler diyarı gibi, bk. Markos, 12/18-27; Luka, 16/9, 19-31). Bazı anlatımlar, ölüm sonrasında iyi kimselerin Yahudilik'teki Şeol gibi bir yerde kalacaklarını akla getirmektedir (bk. Matta, 12/40; Resullerin İşleri, 2/24-32; 1. Selânikliler'e, 4/13-16; Vahiy, 20/13).

Âdem ile Havvâ'nın itaatsizliği hıristiyan teolojisinde Yahudilik'te bulunmayan **aslî günah*** inancına yol açmıştır. Hz. Îsâ'nın kurtarıcılığı ve vaftiz uygulaması hep bu olaya bağlanmaktadır. Cenneti kaybetme kıssanın en çarpıcı noktasıdır. Kaybedilen Eden cenneti bazan yeryüzünde bir yer olarak da düşünülmüştür.

Yahudilik'te olduğu gibi Hıristiyanlık'ta da Eden cennetinin yaratılışın başlangıcında var olduğuna inanılmıştır. Hıristiyanlık'ta, cennette yılanın kandırması ile Havvâ'nın ve Âdem'in yediği yasak meyvenin elma olduğuna inanılır. Hayat ağacı ile iyilik ve kötülüğü bilme ağacı cennetteki kıssanın önemli unsurlarıdır (bk. ÂDEM).

BİBLİYOGRAFYA :

H. K. McArthur, "Paradise", *IDB*, III, 655-656; T. H. Gaster, *Myth, Legend and Custom in the old Testament*, New York 1969, s. 24-34; Sargon Erdem, "Cennet Ülkesi", *Zafer-İlim Araştırma Dergisi*, sy. 115, Adapazarı 1986, s. 3-9; *JE*, IX, 515-518; W. J. McDonald, *New Catholic Encyclopedia*, New York 1967, IV, 990-991; Halim Sabit Şibay, "Cennet", *İA*, III, 102-103; "Garden of Eden", *EJd.*, VII, 326-327; B. J. Bamberger, "Paradise", *a.e.*, XIII, 77-85; J. A. MacCulloch, "Blest, Abode of the", *ERE*, II, 680-710; H. B. Partin, "Paradise", *ER*, XI, 184-189.

M. SÜREYYA ŞAHİN

Cennetin İsimleri. Kur'ân-ı Kerîm'de müfred, tesniye ve cemi şekilleriyle 147 defa geçen cennet kelimesi yirmi beş yerde dünyadaki bağ bahçe, altı yerde Âdem ile Havvâ'nın iskân edildiği mekân, bir yerde Hz. Peygamber'in, yanında Cebrâil'i gördüğü sidretü'l-müntehânın civarında bulunan me'vâ cenneti (en-Necm 53/13-15), diğer yerlerde de âhiret cenneti anlamında kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâkī, *Muʿcem*, "cennet" md.). Cennet çeşitli hadislerde de hem bahçe hem âhiret cenneti anlamında yer almıştır. İslâm literatüründe cenneti ifade etmek üzere kullanılan isimleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Cennet. Ebedî saadet yurdunu ifade etmek üzere Kur'ân-ı Kerîm'de, muhtelif hadislerde ve diğer İslâmî eserlerde yer alan isimler içinde en çok kullanılan, içindeki bütün mekân ve imkânları kapsayacak şekilde muhtevası geniş olan bir terimdir. İslâm literatüründe ebedî saadetle ilgili vaadler, özendirici anlatım ve tasvirler genellikle cennet ismi etrafında yoğunlaşmış, dil ve edebiyat alanında da daha çok bu kelimeye yer verilmiştir. Diğer isimler tekil olarak kullanıldığı halde cennetin çok sayıdaki âyette çoğul şekliyle de (cennât) yer alması, saadet yurdunun belli bir bölgesinin değil tamamının adı olduğunu gösterir. "Bol su kaynaklarına sahip bulunan yeşil bahçe" anlamındaki **ravza** cennât kelimesine muzaf olduğu gibi (eş-Şûrâ 42/22) bir âyette cennet kelimesi yerine tek başına da kullanılmıştır (er-Rûm 30/15). **Cennetü'l-huld** ile **cennetü'l-me'vâ** terkiplerini her ne kadar bazı âlimler müstakil birer isim telakki etmişlerse de (bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 142; L. Gardet, II, 447) bu terkiplerde yer alan "huld" (ebediyet) ile "me'vâ" (sığınılıp barınılacak yer) kelimeleri cenneti niteleyen tamamlayıcı kavramlardır. "Müttakiler emin bir makamda, cennetlerde ve pınar başlarında olacaklardır" (ed-Duhân 44/51-52) meâlindeki âyette yer alan **makām-ı emînin** de müstakil bir isim olarak kabul edilmesi isabetli görünmemektedir. Çünkü ikinci âyet makām-ı emînden cennetin kastedildiğini açıklamakta ve böylece iki âyet birbirini tamamlamaktadır. Sâd sûresinde müttakilere "hoşa gidecek bir yuva" vaad eden âyetteki **hüsn-i meâbın** (38/49) ebedî saadet yurdunun müstakil bir adı olmayıp sadece adn cennetini nitelediği bir sonraki âyetten anlaşılmaktadır.

2. Cennetü'n-naîm. Bu terkip on âyetin üçünde tekil, diğerlerinde çoğul şekliyle (cennâtü'n-naîm) geçmektedir. Arapça'da "refah, huzur, mutlu hayat" anlamına gelen **ni'met** kelimesinden daha kapsamlı bir muhtevaya sahip olan **naîm**, insana mutluluk veren maddî ve mânevî bütün güzellikleri ifade etmektedir. Buna göre cennâtü'n-naîm "mutluluklarla dolu cennetler" mânasına gelir. Naîm kelimesinin bir âyette cehennemin isimlerinden olan cahîmin mukabilinde kullanılması (el-İnfitâr 82/13), diğer bir âyette de cennetle ilgili tasvirin baş tarafında tek başına yer alması (el-Mutaffifîn 83/22), onun cennet isimlerinden biri gibi kabul edilebileceğini göstermektedir.

3. Adn. En belirgin anlamı ile "ikamet etme" veya "ikamet edilen yer" demek olan adn, on bir âyette cennât kelimesiyle birlikte tekrarlanarak (cennâtü adn) "ikamet edilecek cennetler" mânasında kullanılmıştır. Adnin cennetin belli bir bölümünün adı olduğunu veya çoğul şeklinde kullanılışına bakarak onun tama-

Selâtin camileriyle âbidevî eserlerin kapıları üzerine yazılması âdet haline gelen Sâd sûresinin 50. âyeti (Beyazıt Camii avlu yan kapısı iç kısmı üzerinde)

mını ifade eden bir isim durumunda bulunduğunu söylemek mümkündür (bk. ADN).

4. Firdevs. Arapça'ya Farsça'dan girmiş olması muhtemel olan firdevs kelimesi, özellikle "içinde üzüm bulunan bağ bahçe" anlamına gelir. Bir âyette cennât kelimesiyle (el-Kehf 18/107), bir âyette de "âhiret cenneti" mânasına tek başına (el-Mü'minûn 23/11) kullanılmıştır. Firdevs cennetin tamamını ifade eden bir isim olabileceği gibi onun ortası, en yüksek ve en değerli bölgesinin özel adı da olabilir (bk. FİRDEVS).

5. Hüsnâ. İyilik yapanlara Allah tarafından daha büyük bir iyilikle karşılık verileceğini, ayrıca buna bir de ilâve (ziyade) yapılacağını ifade eden âyetteki (Yûnus 10/26) hüsnâ (daha güzel, daha iyi, en güzel, en iyi) kelimesinin cennet anlamına geldiği müfessirlerin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Bunlara göre aynı âyetteki "ziyade"den maksat da cennette Allah'ı görme şerefine nâil olmaktır (Taberî, XI, 73-76). Hüsnâ kelimesine bu âyetin dışında yer aldığı on civarındaki âyette de bu mânayı vermek mümkündür.

6. Dârüsselâm. "Maddî ve mânevî âfetlerden, hoşa gitmeyen şeylerden korunmuş olma" mânasındaki **selâm** ile "ev, yurt" anlamındaki **dâr** kelimesinden oluşan bu terkip iki âyette cennetin adı olarak zikredilmiştir (el-En'âm 6/127; Yûnus 10/25). Cennetin esenlik yurdu olduğu şüphesizdir. Allah'ın seçilmiş kulları olan müminlerin ölüm sonrası hayatlarının hem kendi aralarında, hem de kendileriyle melekler ve Allah arasında geniş kapsamlı bir "selâm" kavramı içinde sonsuza kadar sürüp gideceği ondan fazla âyette ifade edilmiştir (bk. M. F. Abdülbâkī, *Muʿcem*, "selâm" md.). Râgıb el-İsfahânî, gerçek esenliğin ancak cennette bulunabileceğini, çünkü sonsuz sürekliliğin, ihtiyaç bırakmayan zenginliğin, zillete yer vermeyen şeref ve üstünlüğün, arızasız bir sıhhatin sadece orada mevcut olduğunu söyler" (*el-Müfredât*, "slm" md.).

7. Dârülmukāme. "Asıl durulacak yer, ebedî ikamet edilecek yurt" mânasındaki bu terkip de cennete girenlerin Allah'a hamd ve şükür sırasında bulundukları mekân için kullanacakları bir tabir olmalıdır (bk. Taberî, XXII, 92).

Diğer İsimleri. "Ev, konak, şehir, ülke" anlamına gelen **dâr** kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de **ed-dârü'l-âhire, dârü'l-âhire** (âhiret yurdu), **âkıbetü'd-dâr, ukbe'd-dâr** (dâr-ı dünyanın sonu) terkipleriyle ve müfessirlerin çoğunluğuna göre bir âyette (Sâd 38/46) tek başına cennet anlamında kullanılmıştır (bk. M. F. Abdülbâkī, *Muʿcem*, "dâr" md.; Taberî, XXIII, 110-111). Bu tür kullanımlar, asıl huzur ve saadet ülkesinin mümin kullar için yalnız âhiret yurdu olduğu esasına dayanmaktadır. Mutaffifîn sûresinde iyilerin amel defterlerinin **illiyyîn***de olduğu ifade edilmektedir (83/18). Bazı müfessirler, muhtemelen cennetin yükseklerde bulunduğu genel telakkisine dayanarak illiyyîni cennetin isimlerinden biri olarak kabul etmişlerdir. Ancak Taberî'nin de belirttiği gibi (*Câmiʿu'l-beyân*, XXX, 65-66) "yükseklikler" mânasına gelen illiyyînin cennetten ibaret olduğunu söylemek için elde güçlü bir delil mevcut değildir. Nitekim ilgili âyetin devamında illiyyîn, "gözde meleklerin müşahede ettiği yazılmış kitap" şeklinde açıklanmaktadır. İbn Kayyim el-Cevziyye'nin, Kamer sûresinin son âyetinde yer alan **mak'adü sıdk** (54/55) terkibini cennet isimlerinden biri olarak kabul etmesi de (*Hâdi'l-ervâh*, s. 146) isabetli görünmemektedir. Çünkü bir önceki âyette müttakilerin cennetlerde bulunacağı ifade edildiğine göre "hak meclisi veya yüksek makam" anlamındaki mak'adü sıdk da cenneti niteleyen bir tabir olmalıdır. "Konak, köşk" mânasına gelen **gurfe** (çoğulu guref, gurufât) kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de cennetle birlikte ve onun bölümleri anlamında kullanıldığı gibi cennet adının yerine tek başına da kullanılmıştır. Bundan başka **ecr** (mükâfat, sevap), **rahmet, rahmetullah, rızkun kerîm** (değerli nimet) kelime ve terkipleri de bulundukları âyetlerin anlatım özelliklerine göre cennet mânasını ifade etmektedirler.

Tasviri. Başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere İslâm literatüründe cennet tasvirleriyle ilgili metinler çok geniş hacimlere ulaşmakta ve cehennemle ilgili tasvirleri aşmaktadır. Bu durum, hâlik ile mahlûk arasındaki münasebet ve insanın kâinat içindeki yeri konusunda İslâm'ın benimsediği ana temanın bir gereği olmalıdır. Çünkü ilâhî ruhtan üflenerek yaratılan insana İslâm'ın ilk emri (okumak) tebliğ edilirken ulu yaratıcının sonsuz lutuf ve kerem sahibi olduğu bildirilmiştir (el-Alak 96/1-5). İslâm'ın öğretisine göre Allah ile kul arasındaki münasebetin odak noktası Allah nezdinde rahmete, kul seviyesinde tâzime dönüşen sevgiden ibarettir. Allah kâinatın yaratıcısı ve yöneticisidir; insan ise Kur'an'da göklerin ve yerin hizmetine verildiği merkezî varlık olarak tanıtılmıştır. Ancak Allah'ın, insana olan sevgisinin rahmete dönüşüp yine insana yönelmesi bakımından ulûhiyyet âleminde hiçbir aksama olmazken insanın tâzim duygularında bozulmalar vuku bulması yüzünden ilâhî rahmet alanının dışına çıkılmaktadır. Bunun için olacaktır ki İslâm'ın insana yönelik ikinci hitabı uyarılmak (inzâr) şeklinde olmuş ve ondan kalbini ilâhî rahmeti kabullenecek hale getirmesi istenmiştir (el-Müddessir 74/1-4; bk. Taberî, XXIX, 91-92). Kurân-ı Kerîm'de Hz. Muhammed ve diğer peygamberler için daha çok "müjdeleyici ve uyarıcı" (beşîr ve nezîr) kavramları kullanılarak müjde ve rahmetin esas olduğuna işaret edilmiştir. Aslında uyarmanın gayesi patalojik korku ve dehşete sevketmek değildir; aksine önceden varılan bir anlaşmanın gereği olarak muhatabın üstlendiği şerefli görev ve sorumluluğu ona hatırlatmaktan ibarettir.

Cennetin tasviri konusu ile tefsir, hadis ve kelâm âlimleri meşgul olduğu gibi tasavvuf ehli, edebiyatçılar, geniş halk kitlelerine hitap etmeyi amaçlayan eğitimciler de ilgilenmişlerdir. Cennet, insanlık tarihi boyunca ardı arası kesilmeyen dünya sıkıntıları içinde kıvranan, hayattan zevk alamayan, idealindeki mutluluğu yaşadığı düzen içinde bulamayan insanların özlediği bir âlem olmuştur. Bu sebeple birçok müellif tarafından yapılan cennet tasvirlerinin bir kısmı naslara dayalı olmaktan çok kendi ideal veya hayallerinin ürünü niteliğinde olmuş ve özledikleri mutluluk âleminin çizgilerini taşımıştır. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, cennet ehlinin cinsî hayatıyla ilgili olarak Hz. Peygamber'e ve tâbiînden Hasan-ı Basrî'ye yöneltildiği rivayet edilen sorulara verilen cevapları içeren bazı metinleri zikrettikten sonra bu tür rivayetleri, halk arasında yaygın olduğu ve bu sebeple de doğruluklarını ispat edecek belgelere gerek görülmediği için kay-

dettiğini söylemek suretiyle (*el-Bed' ve't-târîh*, I, 191-193) cennet tasvirinin bu özelliğine işaret etmektedir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî, sekiz dolgun sayfalık bir hacme varan ve Hz. Ali yoluyla Resûlullah'a kadar ulaştığı ileri sürülen benzer bir metni naklederken (*el-Fütûhât*, IV, 436-447; V, 78-82), Şa'rânî de *el-Yevâkît ve'l-cevâhir*'in sonunda cennetin kuruluşunu ve cennet hayatını konu edinen on iki sayfalık sorulu-cevaplı açıklamalarını yaparken aynı bakış açısını benimsemişlerdir. *Mârifetnâme* sahibi Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın, sekiz cennetin tasviri sırasında on satırlık bir metin içinde on dört defa 70.000 sayısını tekrar ederken herhangi bir nassa dayanmış olması mümkün değildir. Bu sebeple on asrı aşkın bir zaman dilimi içinde müslüman müelliflerin çeşitli maksatlarla kaleme almış oldukları eserlerde cennetin (ve dolayısıyla cehennemin) tasviriyle ilgili açıklamalarının tamamını İslâm'a mal etmek doğru değildir. Carra De Vaux'nun, İslâm telakkisi çerçevesinde cennet tasviri yaparken sekiz katlı piramit veya koni şeklindeki yapılardan başka "cevherler denizi, lutuf denizi, rabbin denizi" gibi ünitelerden söz etmesinin dayanağı (*EI*, II, 1015), herhalde söz konusu rivayetler türünden eserler olmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet tasvirine dair âyetler (daha çok Rahmân, Vâkıa, İnsân ve Gāşiye sûrelerinde) cehenneme dair olanlara nisbetle daha fazladır ve epeyce bir yekün tutmaktadır. Hadis olarak rivayet edilen metinlerin içinde sahih olanlar genellikle cennete girmeyi gerektiren veya oradan mahrum olma sonucunu doğuran hareket ve davranışlarla cennet ehlinin vasıflarını konu edinmiştir (meselâ bk. *Miftâhu künûzi's-sünne*, "el-cenne" md.). Ebû Nuaym el-İsfahânî, cennetle ilgili olarak rivayet edilen hadisleri bir araya getiren eserinde 454 kadar metni senedleriyle birlikte kaydetmiştir. Ancak A. Rıza Abdullah tarafından ilmî neşri yapılan eserin dip notlarında da görüleceği gibi tasvirle ilgili rivayetlerin çoğu zayıf hadis grubuna girmekte, bir kısmı da mevzû kabul edilmektedir. Söz konusu eser bu yönüyle Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî ve Süyûtî gibi müelliflerin mevzû hadis kitaplarında da bazı değerlendirmelere konu teşkil etmiştir (Ebû Nuaym, I, 8). Cennet tasviriyle ilgili bazı rivayetlerin tâbi tutulduğu değerlendirmeler İbn Kayyim el-Cevziyye'ye ait *Hâdi'l-ervâh* ile (meselâ bk. s. 267-334) İbn Kesîr'e ait *en-Nihâye*'de de (bk. II, 390-391, 399, 411, 465) görülmektedir. Şüphe yok ki duyu organlarının ve akıl yürütme alanlarının tamamen dışında kalan ve yegâne bilgi kaynağı nakilden ibaret olan âhiret hayatı, cennet ve cehennemle ilgili rivayetlerin sahih ve güvenilir olması vazgeçilmez bir zarurettir.

Dinler tarihine dair araştırmalar, hemen her din ve inanç sisteminde ölüm sonrası hesaplaşmanın, ceza veya mükâfatın varlığının kabul edildiğini göstermiştir (yk. bk.). İslâm'dan önce Araplar'ın inancında da bu telakki mevcut olmakla birlikte Câhiliye edebiyatında cennet ve cehennem tasvirlerini dile getiren anlatımlar mevcut değildir. Ümeyye b. Ebü's-Salt'a nisbet edilen bir şiirdeki tasvirler ise şüphe ile karşılanmaktadır (bk. Makdisî, I, 202-203; krş. Cevâd Ali, VI, 678-680). Carra De Vaux gibi bazı şarkiyatçıların Kur'an'daki cennet tasvirlerini, Hz. Muhammed'in ve "onun bilinmeyen üstatları"nın hıristiyan minyatür ve mozaik sanatında yer alan melek figürlerinden etkilenmesiyle açıklamaya çalışmaları, tarihî gerçekler ve Kur'an'ın erişilmez anlatım gücü karşısında gülünç iddialar seviyesinde kalmaktadır.

Geniş halk kitlelerine hitap etmeyi amaçlayan vaaz ve irşad kitapları ile derunî duyuş ve sezişleri yansıtan telakkiler bir yana, genel olarak İslâm bilginlerinin cennet tasviri hakkında benimsedikleri görüş onun mahiyetinin bilinemeyeceği şeklindedir. Çünkü mümin kullar için âhiret hayatında hazırlanmış mutluluk vesilelerinin hiç kimse tarafından tahayyül edilemeyeceğini ifade eden âyetten başka (es-Secde 32/17) kudsî hadis olarak rivayet edilen meşhur metin de bu hususu açıkça belirtmektedir: "Ben sâlih kullarım için hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın duymadığı ve hiçbir beşer zihninin tasavvur edemeyeceği mutluluklar hazırladım" (Buhârî, "Tefsîr", 32/1; Müslim, "Cennet", 2-5). Dünya hayatında beş duyu ve akıl alanlarındaki idrakler tabiat şartlarıyla kayıtlı olduğuna göre naslarda geçen tasvirleri aynı şartlar çerçevesinde veya hayal gücüyle değiştirerek algılamak gerekir. Nitekim bazı âyetlerde, cennet ve nimetleriyle ilgili dünya ve âhiret idrakleri arasında benzerliklerin bulunduğu ifade edilmiştir (bk. el-Bakara 2/25; Muhammed 47/6). İbn Abbas'tan yaygın olarak rivayet edilen, "Cennette isimlerden başka dünyayı andıran hiçbir şey yoktur" (Makdisî, I, 194) ifadesi, ikisi arasındaki mahiyet farklılığını belirten bir söz olsa gerektir.

Âhiret cenneti sadece bağ ve bahçelerden ibaret olmayıp bunların yanında kendilerine has maddelerden oluşan nesneleri ve tesisleri de mevcuttur. İman ve iyi davranış sahibi kimselerin ebediyet âleminde "cennetlerin has bahçeleri"nde (ravzâtü'l-cennât) yaşayacaklarını ifade eden âyette (eş-Şûrâ 42/22) yer alan ve sözlük anlamları bakımından her ikisi de "bahçe" anlamına gelen **ravzât** ile **cennât** kelimelerinden ikincisine "tesis" mânasını vermek gerekir. Birçok âyette iyilere vaad edilen cennetin çoğul şekliyle kullanıldığına bakılırsa birden fazla tesisin bulunduğu ve her mümine bir mesken hazırlandığı anlaşılır. Cennetin göklerin ve yerin "arz"ı kadar olduğunu ifade eden âyetlerin (Âl-i İmrân 3/133; el-Hadîd 57/21) tefsiri için şu farklı görüşler ileri sürülmüştür: **1.** Cennetin tasavvur edilemeyecek kadar geniş olduğunu ifade eden bir benzetmedir. Buna göre arz "en" yani genişlik demektir. Bir alanın dar cephesini genellikle onun genişliği oluşturduğuna göre cennetin uzunluğu bu teşbih çerçevesinde çok daha fazla olacaktır. **2.** Cennet, dünya hayatında insanoğlu tarafından kavranabilen kâinat kadar değerlidir (Râzî, IX, 5-6). **3.** Madde âleminin insan idrakine sunuluşu gibi cennet de onun bilgi ve idrakine sunulmuştur (Şa'rânî, II, 165-166). Bu yorumlar içinde en çok tercih edilen birinci görüştür.

Cennetin sekiz kapısının olduğu ilk dönemlerden beri kabul edilegelmiştir. Ancak cehenneme ait yedi kapının mevcudiyeti Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça zikredildiği halde (el-Hicr 15/44) cennetin sadece kapılarının (ebvâb) bulunduğu ifade edilmiş ve sayıları hakkında herhangi bir işarette bulunulmamıştır. Zümer sûresinde (39/73), kıyamet günü cennet kapılarının açılışından bahseden âyette "vav" harfinin sekiz sayısını ifade ettiğini (vâv-ı semâniyye) ileri sürenlerin ilmî bir delile dayanmadıkları kabul edilmiştir (Kurtubî, s. 535; İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 82). Ancak bir kısmı *Kütüb-i Sitte*'de de yer alan çeşitli hadislerde cennetin sekiz kapısı olduğu belirtilmektedir (bk. *Miftâhu künûzi's-sünne*, "el-cenne" md. [s. 128]; İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 87-89). Aynı hadis kaynaklarının, derledikleri rivayetlere dayanarak kapıların genişliği için verdikleri çok uzun mesafelere bakılırsa cennet kapıları aynı zamanda onun bölümlerini de

ifade etmiş olmalıdır. Nitekim bazı eserler sekiz cennet kapısının adlarını kaydederken bazı küçük farklarla cennetin isimlerini zikretmişlerdir. İbnü'l-Arabî de *el-Fütûhât*'ında (V, 70-72) cennetin sekiz kapısını sayarken onun bilinen isimlerini sıralar ve en üstün bölümü diye kabul ettiği adn cennetini müminlerin Allah'ı görecekleri sırada bulunacakları yer olarak kaydeder. Bunun da üstünde "vesîle cenneti" bulunur ki burası Hz. Muhammed'e aittir. Kurtubî'nin, hadis olarak zikrettiği bazı rivayetlere dayanarak cennet kapılarını on üçe çıkarmasına (*et-Tezkire*, s. 533-535) İbn Kesîr karşı çıkmakta ve onun bu görüşü için yeterli delili olmadığını söylemektedir (*en-Nihâye*, II, 359-367). Herhalde Kurtubî cennet kapılarının sayısını çoğaltırken onun bölümlerinden ziyade bölümlerinin içindeki bazı özel mekânlara yol veren girişleri kastetmiştir. Sahih hadislerin belirttiğine göre bu mekânlara belli amel sahipleri girebilecektir. Meselâ namaz kılanlar namaz kapısından, cihada katılanlar cihad kapısından, Allah yolunda harcama yapanlar sadaka kapısından, oruç tutanlar da "reyyân" (suya kandıran) kapısından gireceklerdir. Cennet kapılarının cehenneminkinden daha fazla ve cennetin tasavvur edilemeyecek kadar geniş olması, cennet ehlinin cehennemliklerden çok olacağını gösterir. Nitekim bir hadiste, cennete gireceklerin yerlerini aldıktan sonra orada yine boş yer kalacağı, bunun için Cenâb-ı Hakk'ın yeniden bazı nesiller yaratıp cenneti dolduracağı ifade edilmiştir (Buhârî, "Tefsîr", 50/1; Müslim, "Cennet", 34).

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet için "güzel meskenler" (et-Tevbe 9/72; es-Saf 61/12), "üst üste kurulmuş konaklar" (ez-Zümer 39/20) ve "ev" (et-Tahrîm 66/11) kavramları kullanılmak suretiyle onun maddî mânada eleman ve tesislerden oluştuğu belirtilmiştir. Cennet hayatıyla ilgili bazı tasvirler de (aş. bk.) bu gerçeği vurgulamaktadır. Naslardan anlaşıldığına göre cennet ehli için çadırlar da kurulacaktır (er-Rahmân 55/72; Müslim, "Cennet", 23-25). Onlar cuma günleri güzel kokular saçan rüzgârların estiği bir çarşıyı dolaşacaklar, bu şekilde zarafetlerine zarafet katacaklardır (Müslim, "Cennet" 13).

Rahmân sûresinde, "Rabbinin huzuruna suçlu olarak çıkmaktan korkan kimseler için iki cennet (cennetân) vardır" (55/46) denildikten sonra bu cennetlerin imkânlarından bahsedilmekte, ardından, o iki cennetten başka (veya onların altında) iki cennet daha bulunduğu (55/62) belirtilerek bunların da benzer imkânları tasvir edilmektedir. Müfessirler bu iki (veya dört) cennet hakkında cin ve insan türlerine verilecek cennetler, cismanî ve ruhanî cennetler, iyiliklerin yapılması ve kötülüklerin terkedilmesine karşılık verilecek iki cennet, iman ve sâlih amel için verilecek cennet ile lutf-ı ilâhî olarak fazladan ikram edilecek cennet gibi bazı yorumlar yapmışlarsa da tatminkâr bir açıklama getirememişlerdir. Hz. Peygamber bir hadisinde, âhiretteki iki cennetten birinin kapkacak ve madenî eşyasının altından, diğerinin de gümüşten olacağını ifade etmiştir (Buhârî, "Tevḥîd", 34, "Tefsîr", 55/1-2; Müslim, "Îmân", 296). Sonuç olarak bir mümine birden fazla cennetin veriliş hikmeti açık bir şekilde anlaşılmadığı gibi bunların kaç tane olacağı da bilinmemektedir. Rahmân sûresindeki bu ifadenin âhenkle, yani genellikle "elif-nun"la ("ân" sesiyle) biten buradaki âyetlerin son hecelerinin ses uyumu ile açıklanması da (*EI*, II, 1015) tutarlı görünmemektedir. Söz konusu âyetlerde geçen cennet kelimelerini sözlük anlamlarından hareketle "bahçe" mânasına almak mümkündür. Nitekim her iki cenneti tasvir eden daha sonraki âyetler akan pınarlardan, meyvelerden, çadırlardan bahsetmektedir.

Dünya hayatında müminlerin Allah'a itaat ve bağlılıklarının aynı derecede olmadığı bilinmektedir; bunun sonucu olarak ceza ve mükâfat da farklı derecelerde uygulanacaktır. Nitekim muhtelif naslarda cennete girmeye hak kazanmış kulların mükâfat derecelerinin aynı olmayacağı haber verilmektedir (meselâ bk. en-Nisâ 4/96; el-Enfâl 8/4). Bununla ilgili bir hadiste, Allah yolunda cihad edenlere hazırlanan cennetin "yüz derece" olduğu ve her derecenin gökle yer arasındaki mesafe kadar birbirinden uzak bulunduğu haber verilmiştir (Buhârî, "Cihâd", 4; Müslim, "İmâre", 116). Sahip oldukları nimetler açısından farklı mekânlar olduğu anlaşılan bu derecelerin imanın hasletleri (şubeleri) kadar yetmiş küsur olacağı, bu hasletleri kendisinde toplayanların bütün dereceleri elde edeceği de söylenmiştir (Şa'rânî, II, 176).

Cennetteki binaların yapı taşları hususunda "bir tuğlası altından, bir tuğlası gümüşten" şeklinde hadis olarak nakledilen rivayetlerin doğrulukları tartışılmıştır. Buhârî ve Müslim'de yer alan iki ayrı hadise göre cennetin kubbeleri inciden olup toprağı misk gibi kokan, halis buğday unu gibi beyaz bir maddedendir. Bunun za'feranla karışarak harç vazifesi gördüğü de rivayet edilmiştir (Ebû Nuaym, I, 170-176; İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 195-199). Adn cennetinin yapısı hakkında rivayet edilen uzunca bir hadiste bu cennette inciden yapılmış bir köşk içinde yakutla örülmüş yetmiş ev, her evde de yeşil zümrütten inşa edilmiş yetmiş oda bulunduğu, her odada genellikle yetmiş sayısıyla ifade edilen nimetlerin yer aldığı anlatılırsa da muhaddis İbn Kesîr, bu hadisin mevzû derecesinde zayıf olduğunu kaydetmiştir (*en-Nihâye*, II, 390-391).

Cennet tasviriyle ilgili hadislerin içinde firdevs ile adnin özel durumları olduğu görülür. Rahmân sûresinde ayrı ayrı tasvir edilen iki çift cennete (yk. bk.) bir açıdan açıklık getiren bir hadise göre firdevs cennetleri dört adet olup ikisinin bütün süsleri ve eşyaları altından, ikisinin de gümüştendir; müminlerin cemâl-i ilâhîyi müşahede edecekleri yer ise adndir. Aynı hadisin devamında cennetteki dört nehrin fışkıracağı yerin adn olduğu zikredildiği halde (Dârimî, "Riḳāḳ", 101), Buhârî'nin de dahil bulunduğu diğer muhaddislerin rivayetleri bunu firdevs olarak gösterir (Buhârî, "Tevḥîd", 22; Tirmizî, "Şıfatü'l-cenne", 4).

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan cennet tasvirleri içinde, kelimenin çoğul olarak kullanıldığı âyetlerin ekserisinde altlarından nehirlerin aktığı ifade edilmiştir. İbn Kayyim'in de belirttiği gibi bu âyetlerde geçen "taht" (alt) zarfı, cennet toprağının görünmeyen alt tabakası demek olmayıp ağaçların, binaların ve benzeri tesislerin zemini ve eteği anlamına gelir. Dolayısıyla bazı müfessirlerin ileri sürdüğü gibi nehirlerin toprak altından aktığını söylemek veya "taht" zarfını "cennet halkının emri altında" şeklinde tevil etmek doğru değildir (İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 255-256; krş. Taberî, I, 132-133). Hadis olarak da nakledilen bazı rivayetlerden faydalanan âlimler, cennetteki nehirlerin nehir yataklarında değil yüzeyde aktıkları kanaatine varmışlardır. Cennet nehirlerinin mevcudiyetini belirten âyetler onların mahiyetleri hakkında bilgi vermezken Muhammed sûresindeki âyet (47/15) farklı bir tasvir yapar. Buna göre cennette içimi bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzülmüş baldan ırmaklar vardır. Bu-

hârî ile Tirmizî'nin birbirini tamamlar mahiyette naklettikleri bir hadiste Hz. Peygamber, firdevsin cennetin ortasını ve en üst kısmını teşkil ettiğini, dört nehrin de oradan çıktığını haber vermektedir (Buhârî, "Tevḥîd", 22; Tirmizî, "Ṣıfatü'l-cenne", 4). Burada sözü edilen dört nehir Muhammed sûresinde anlatılan nehirler olmalıdır. Öyle anlaşılıyor ki bu özel nehirler diğer birçok âyette tekrarlanan genel nehirlerden ayrıdır. Kur'ân-ı Kerîm'in 108. sûresine adını veren ve "çok şey" anlamına gelen "Kevser"den ne kastedildiği müfessirler arasında tartışmalıdır. Taberî, Kevser'e "cennetteki bir nehir, birçok meziyet (hayr-ı kesîr), cennetteki bir havuz" mânalarını veren âlimlerin görüşünü kaydettikten sonra kendisinin, Kevser'in bir nehir adı olduğu tarzındaki görüşü tercih ettiğini söyler (*Câmiᶜu'l-beyân*, XXX, 207-210). Fahreddin er-Râzî ise Selef âlimlerince meşhur ve yaygın olduğunu kaydettiği "nehir" mânasından başlamak üzere Kevser için on beş yorum sıralar ve Kevser'in cennetteki hem bir nehrin hem de bir havuzun adı olduğu kanaatine temayül gösterir (*Mefâtîḥu'l-ġayb*, XXXII, 124-126). Muhtelif rivayetlerle nakledilen hadislerde Hz. Peygamber cennette Kevser adında bir nehrin kendisine verileceğini, bu nehrin iki kenarında inciden yapılmış kubbelerin bulunacağını, akan suyunun da halis misk gibi koku salacağını beyan etmiştir (İbn Kesîr, II, 400-407; hem cennet hem de dünya ile ilgisi olduğu rivayet edilen nehirler için **bk. SİDRETÜ'l-MÜNTEHÂ**). Cenneti tasvir eden bazı âyetler orada su pınarlarının da bulunduğunu haber verir: "Kötülüklerden korunanlar bahçelerde, gölgelerde ve pınarların başında bulunacaklardır" (el-Hicr 15/45; el-Mürselât 77/41). Rahmân (55/50, 66) ve Gāşiye (88/12) sûrelerinde akan pınarlardan söz edilmekte, diğer bazı âyetlerde de cennet ehlinin bu pınarlardan su içeceği haber verilmektedir (el-İnsân 76/6, 18; el-Mutaffifîn 83/28; **bk. SELSEBÎL**).

Sözlük anlamı "bağ, bahçe" olan cennette ağaçların bulunması tabiidir. Çeşitli âyetlerde gölgelerden, dallardan, sarmaş dolaş olmuş koyu yeşilliklerden, meyveleri kolayca toplanabilen ağaçlardan bahsedildiği gibi (bu âyetler için bk. İbn Kesîr, II, 412) özel olarak hurma, nar, reyhan, kiraz, muz gibi ağaç ve bitkilerden de söz edilir (er-Rahmân 55/12, 68; el-Vâkıa 56/28-29). Buhârî ile Müslim'in rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber cennette, idmanlı ve hızlı bir at binicisinin, gölgesinde yüz yıl koştuğu halde sonuna ulaşamayacağı kadar büyük bir ağacın bulunduğunu ifade etmiştir (Buhârî, "Bedʾü'l-ḫalḳ", 8; Müslim, "Cennet", 6-8). Hadisin çeşitli rivayetlerini nakleden İbn Kesîr'in Ahmed b. Hanbel'den aktardığı bir rivayette söz konusu ağaç "şeceretü'l-huld" olarak adlandırılmıştır (*en-Nihâye*, II, 414-417). Hadiste zikredilen ağacı bir ağaç türü olarak anlamak, "yüz yıl"ı da çokluktan kinaye saymak mümkündür. Daha çok halka hitap eden dinî-edebî eserlerde söz konusu edilen tûbâ ağacının mevcudiyeti ise kesin değildir. İman ve güzel amel sahipleri için iyi bir ebediyet hayatının hazırlandığını ifade eden âyet-i kerîmedeki "tûbâ" kelimesi (er-Ra'd 13/29) sözlükte "iyilik ve güzellik, iyi ve güzel karşılanan her şey" anlamına gelir. Müfessirlerin bu kelimeye verdikleri yedi sekiz kadar mânadan biri de tûbâ ağacıdır. Râzî'nin de dolaylı olarak belirttiği gibi (*Mefâtîḥu'l-ġayb*, XIX, 52) kelimeyi sözlük anlamından çıkarıp dar bir alana tahsis etmek doğru değildir. Bunun yerine "ebedî saadete vesile olan her güzel şey" mânası verildiği takdirde bağ, bahçe ve ağaçlar da dahil olmak üzere her imkân kelimenin kapsamına alınmış olur. *Kütüb-i Sitte* içinde tesbit edilemeyen bir rivayete göre Hz. Peygamber tûbânın cennette bir ağaç olduğunu ifade etmiştir. Bunun şeceretü'l-huldun başka bir adı olması mümkündür. Şa'rânî, Hz. Âdem'in bütün insan türünün atası olduğu gibi tûbânın da bütün cennet ağaçlarının aslı olabileceğini kaydeder (*el-Yevâḳīt ve'l-cevâhir*, II, 172). İbn Ebü'd-Dünyâ'nın Resûlullah'a nisbetle rivayet ettiği uzunca bir metinde, cennetteki tûbâ ağacının büyüklüğü, yaprakları, çiçekleri, meyveleri ve çeşitli özellikleri belirtildikten sonra gölgesinde bulunan cennetliklerin fevkalâde niteliklere sahip atlara binerek Allah'ı ziyaret edişleri anlatılmaktadır. Ancak İbn Kesîr, bu hadisin eski âlimlerden birinin indî görüşü iken yanlışlıkla hadis diye Resûlullah'a nisbet edilmiş olabileceğini söyler (*en-Nihâye*, II, 520-523). Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın *Mârifetnâme*'sinde (s. 8) olağan üstü niteliklerle tasvir edilen tûbâ ağacı da aynı türden bir hayal ürünü olmalıdır.

Cennet Hayatı. İnsanın Tanrı inancına sarılıp O'na bağlanmasında, en büyük kaygı ve korkusu olan yok olmaktan kurtulma ve Tanrı'nın kendisine tükenmeyecek bir hayat bahşetmesi ümidinin büyük etkisi vardır. Nitekim insanların kendi kendilerine yetmediklerini ve Allah'a muhtaç olduklarını, Allah'ın dilerse onları yok edip yerlerine başka varlıklar yaratabileceğini ifade eden âyetlerde (Fâtır 35/15-16) bu hususa da bir işaret vardır. Bütün dinler cennet arzusuna cevap vermeyi amaçlamış ve cennet hayatını vaad etmiş olmakla birlikte, elde mevcut mukaddes metinler ve bu metinler etrafında oluşan edebî tasvirler içinde her halde İslâm'ınkinden daha zengin ve tatminkâr olanı mevcut değildir. Ebedî mutluluğun simgesi olan cennete kavuşma ümidi, bütün müslümanlar için hayatın birçok güçlüklerine göğüs germeyi, fedakârlıklar göstermeyi göze aldıran bir faktör olmuştur. İlk İslâm şehidleri Sümeyye-Yâsir ailesinin bu uğurda çektikleri çilelerden günümüz İslâm dünyasındaki mücadelelere kadar müslümanların davranışlarında cennet idealinin en önemli etken olduğu şüphesizdir.

İslâm dini Allah'ın seçkin kullarına nasıl bir cennet hayatı vaad etmektedir? Bu hayatın konu ile ilgili nasların birleştiği ve önemle vurguladığı iki özelliği vardır: Arzulanan her şey, ebediyet. Bir âyet-i kerîmede şöyle denilmektedir: "Gönüllerin özleyeceği, gözlerin hoşlanacağı her şey orada vardır. Ve siz orada ebediyen kalacaksınız" (ez-Zuhruf 43/71). Dünya hayatında duyu organlarıyla algılanamayan meleklerin insanlara hizmet ettiği, onları koruduğu, Allah yolunda yürüyenler için esenlik dilediği Kur'an'ın çeşitli beyanlarından anlaşılmaktadır. Âhiret âleminde melekler inançlı ve dürüst insanlara görünmeye başlayacaklar ve yeni hayata intibakları sırasında korku ve üzüntüye düşmemelerini telkin ederek onlara şöyle diyeceklerdir: "Biz dünya hayatında da âhirette de sizin dostlarınızız. Canlarınız ne isterse, gönlünüz ne dilerse burada sizin için hazırdır. Bütün bunlar, yarlığayıcı ve esirgeyici Allah'ın bir ikramıdır" (Fussılet 41/30-32). Hz. Peygamber, çeşitli münasebetlerle cennetteki sınırsız imkân ve mutluluklardan söz ettiğinde yanında bulunanlar zaman zaman cennette at, deve vb. şeylerin de bulunup bulunmadığını sormuşlar, o da, "Allah sizi cennete koyarsa orada canınızın arzuladığı ve gözünüzün hoşlandığı her şeyi bulursunuz" şeklinde cevap vermiştir (Tirmizî, "Ṣıfatü'l-cenne", 11; krş. İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 366-369). Hz. Peygamber, cennet hayatının imkân ve nimetlerinin genel anlamda

fevkalâde olduğunu belirtmekle birlikte ayrıntılı tasvirlere girmemiştir. Meselâ cennette pek üstün yetenek ve özelliklere sahip atların ve develerin bulunduğunu ifade eden rivayetler doğru kabul edilmemiştir. Ebû Hüreyre'den nakledilen ve cennette ekin ekmek isteyenlerin bile bulunacağını belirten hadis Buhârî'nin *el-Câmi*ᶜ*u's-ṣaḥîḥ*'inde yer aldığı halde ("Tevḥîd", 38) İbn Kayyim, "Cennette ekin ekmekten söz eden başka bir hadisin mevcudiyetinden haberdar değilim; işin gerçeğini Allah bilir" şeklinde ihtiyatlı bir ifade kullanmıştır (*Ḥâdi'l-ervâḥ*, s. 253-254). Cennet halkının arzu ettiği her şeyin gerçekleşeceği ilkesine karşı, "Başkalarına zarar verici, erdemsiz, çelişkili oluşu sebebiyle imkânsız şeyler talep edilirse durum ne olacak?" şeklinde teorik olarak bir itiraz ileri sürülebilirse de cennete girecek insanlar fizyolojik ve psikolojik kusurlardan arınmış olacaklarından pratikte böyle bir talebin vuku bulmayacağı açıktır (aş. bk.).

Kur'ân-ı Kerîm ve sahih hadislerde mevcut beyanlara dayanarak cennet nimetlerinin ana özelliklerini şu şekilde tesbit etmek mümkündür: **1.** Sonsuz lüks ve konfor. **2.** Sürekli barış ve huzur. **3.** Cennet ehlinin hem bedenî hem ruhî bakımdan son derece güçlü ve yetenekli olmaları. **4.** Mânevî tatmin (rızâ). **5.** Allah'ı görmek, O'nunla konuşmak. **6.** Bütün bunları saran bir ebediyet.

İnsan türünün yaratılıştan itibaren mânevî bir tekâmül çizgisi takip ettiği, genellikle semavî dinlerin ve özellikle İslâmiyet'in benimsediği bir telakkidir. İlâhî ruhun üflenişiyle (nefha) hayat sahnesine çıkarılan ilk insanın meleklerden bilgili ve onların tâzimine mazhar olacak kadar değerli olduğu çeşitli beyanlardan anlaşılmaktadır. İnsanın ikinci ve ebedî hayat sahnesine çıkarılışının da benzer bir nefha ile (sûra üfleniş) olacağı Kur'an'da haber verilmiştir (ez-Zümer 39/68). Bu iki nefha arasında dünya hayatı ile **berzah*** âlemi vardır. İnsanın irade ve tercihini kullanarak tekâmülünü sürdürebileceği yer dünya hayatıdır ve buradaki mânevî tekâmül iman ve sâlih amel ölçüsüne bağlanmıştır. Bir bekleyiş merhalesi olan berzah döneminden sonra başlayacak âhiret hayatında, dünyada tekâmüllerini sekteye uğratmayanlar, öyle anlaşılıyor ki, fizyolojik ve psikolojik yönlerden son bir operasyon ve arındırmaya tâbi tutulduktan sonra cennete alınacaklardır. Müslim'in rivayet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber kıyamet günü cennet kapısını ilkin kendisinin çalacağını ve ondan önce bu kapının kimseye açılmayacağını söylemiştir ("Îmân", 333). Cennete giriş sırasında bütün müminler görevli melekler tarafından karşılanacak ve, "Selâm olsun sizlere! Saadetler içinde olun, bir daha çıkmamak üzere cennete buyurun!" (ez-Zümer 39/73) diyeceklerdir. Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin çeşitli rivayet kanallarından aktardıkları hadislere göre (Buhârî, "Bedᵓü'l-ḫalk", 8; Müslim, "Cennet", 14-22; Tirmizî, "Sıfatü'l-cenne", 7), müminler dolunay veya parlak yıldızlar gibi ışıklar saçarak cennete girecekler, orada diledikleri gibi yiyip içtikleri halde abdest bozma ihtiyacı hissetmeyecekler, sümkürüp tükürmeyeceklerdir. Aldıkları gıdaların sindirimi hoş kokulu geğirti ve terden başka bir külfet getirmeyecektir. Cennet halkına yorgunluk ve usanç gelmeyeceği için (Fâtır 35/35) uykuya da ihtiyaç duymayacaklardır. Cennet ehlinin imkânlarını dile getiren bir hadiste onlara şöyle nida edileceği kaydedilir: "Daima sağlıklı olup asla hastalanmayacaksınız, sonsuza kadar yaşayıp ölmeyeceksiniz, gençliğinizi koruyup hiçbir zaman ihtiyarlamayacaksınız, sürekli nimetler içinde olacak ve güçlükle karşılaşmayacaksınız" (Müslim, "Cennet", 22). Konu ile ilgili hadislerin bazı rivayetlerinde cennete girecek erkeklerin ataları Âdem'inki gibi bir bünyeye sahip olacakları, hatta 60 arşın boyunda bulunacakları anlatılır. Ayrıca bu erkeklerin daima otuz üç yaşında olmakla birlikte bıyıkları yeni terlemiş sakalsız gençler görünümü arzedeceklerinden de söz edilir. Kadınların ise çok güzel tenli ve çok değerli elbiselere bürünmüş halde bulunacakları ifade edilir.

Cennet ehlinin ruhî portreleri konusunda en çok vurgulanan özellik, onların gönüllerinde kin ve nefretin bulunmayacağı hususudur. "Gönüllerindeki kini söküp atacağız" (el-A'râf 7/43) şeklindeki ifadeler, cennete gireceklerin mânevî bir arındırma operasyonuna tâbi tutulacağının delilidir. Yine ilgili âyet ve hadislerin beyanına göre cennette kusursuz bir ahlâkî hayat yaşanacak, cennetlikler arasında anlamsız ve gereksiz konuşmalar, suçlamalar olmayacak, tam bir dostluk ve kardeşlik hayatı hüküm sürecektir (el-Hicr 15/47; el-Vâkıa 56/25; Müslim, "Cennet", 16-17). Kötülüklerden korunmayı başaranlar meleklerden gelen iltifatlarla cennete girecekleri sırada şöyle diyeceklerdir: "Bize karşı vaadini gerçekleştirip dilediğimiz yerinde yerleşebileceğimiz cennete bizleri vâris kılan Allah'a hamdolsun!" (ez-Zümer 39/74). Âyetin ifade tarzından, müminlerin yerleşim açısından serbestlik içinde olacakları anlaşılmaktadır. Rahmân sûresinde sözü edilen iki veya dört cennetin bir anlamı da bu olmalıdır. Cennet meskenlerindeki yaygı, sergi vb. ev eşyasının son derece lüks olması yanında yiyecek ve içeceklerin, ayrıca giysilerin de olağan üstü zevk verici özelliklere, temizlik ve zarafete sahip olacağı muhtelif âyetlerde yer yer ayrıntılı olarak tasvir edilir (ilgili âyet, hadis ve yorumları için bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 267-293). Hadislerde belirtildiğine göre cennet ehline ilk verilecek yemek havyar ziyafetidir (Buhârî, "Enbiyâᵓ", 1; Müslim, "Münâfiḳīn", 30). Cennet konusuyla ilgili olarak aşılmaz bir eser kaleme almış bulunan İbn Kayyim el-Cevziyye, cennet ehlinin yiyecek ve içeceklerine temas eden âyet ve hadisleri kaydettikten sonra bu naslara göre cennette ekmek, et, meyve, tatlı, ayrıca su, süt ve şarap gibi yiyecek ve içecekler mevcut olmakla birlikte bunların dünyadaki benzerleriyle isimden başka bir münasebetinin bulunmadığını söyler (*Ḥâdi'l-ervâḥ*, s. 274). Nitekim fevkalâde zevk veren cennet şarabı kadehler dolusu içileceği halde sarhoşluk ve rahatsızlık vermeyecektir (es-Sâffât 37/45-47; Muhammed 47/15). Cennet halkının beslenme rejiminde meyvelerin önemli bir yer tuttuğu çeşitli âyetlerin beyanlarından anlaşılmaktadır.

Cennet hayatının nimetlerini dile getiren nasların ayrıntılı anlatımları ve bunların hayal ettirdiği cismanî zevkler, bazı yabancı araştırmacıların eleştirilerine konu olmuştur. Halbuki cennet hayatının nimetleri bu cismanî zevklerden ibaret değildir. Cennet halkı asıl mutluluğu mânevî tatminde bulacak, onlar nefes alıp vermek kadar tabii bir şekilde Allah ile irtibat kuracak, cemâlini müşahede ederek O'nunla konuşacaklardır (aş. bk.). Aradaki derin mahiyet farkına rağmen uhrevî hayat dünya hayatına benzer şekilde devam edeceğine göre oradaki konfor da buradaki konforla bir bakıma bağlantılı olacaktır. Gazzâlî'nin de işaret ettiği gibi deney dünyasından aldığı izlenimler sayesinde idrak gücüne sahip olan insana bu idrakin sınırlarını aşan kavramlarla herhangi bir konuda fikir vermek mümkün değildir. Dünya hayatındaki cismanî zevklerin ruhun yücelişine engel teşkil ettiği genellikle kabul

ediliyorsa da bunun uhrevî hayatta aynı mahiyette olacağı söylenemez. Kitlelere hitap eden dinlerin duyulur dünya ile paralellik arzeden bu üslûp ve metotlarının özendirici ve etkileyici özellikler taşıdığı da bilinen bir gerçektir.

Cinsiyetin insan hayatında önemli bir yer tuttuğu şüphesizdir. Kur'ân-ı Kerîm'de de vurgulandığı üzere (er-Rûm 30/21) karşı cinsler hayatlarını birleştirmekle bedenî ve ruhî tatmin bulmaktadırlar. Aynı tatminin uhrevî hayatta da devam etmesi tabiidir. Cennet tasviriyle ilgili çeşitli âyet ve hadislere göre cennette hem dünya kadınları hem de hûriler bulunacaktır. Âyetlerde geçen "tertemiz zevceler" ifadesi (el-Bakara 2/25; Âl-i İmrân 3/15), hûrilerle birlikte dünya kadınlarını da kapsamına almaktadır. Cennete giriş öncesinde müminlere uygulanacak bedenî ve ruhî arındırma operasyonu sonunda, kadınların cinsî hayatlarına olumsuz etki yapan, mutluluklarını bölen fizyolojik ârızaların ve ruhî depresyonların tamamen giderileceği anlaşılmaktadır. Çeşitli âyet ve hadislerde cennet kadınlarının güzelliği, zarafeti ve çekiciliği konusunda canlı tasvirler mevcuttur. Ancak âlimler bu tasvirlerden hûri kaydını taşımayanların bile hûrilere münhasır olduğunu kabul etmişlerdir. Tirmizî'nin *el-Câmi*ᶜ*u's-ṣaḥîḥ*'inde yer alan ("Ṣıfatü'l-cenne", 24) ve Kurtubî tarafından tamamlanan (*et-Teẕkire*, s. 555) bir rivayette ise hûriler kendi ayrıcalıklarından söz edecekleri bir sırada cennetteki dünya kadınları, dünya hayatında işledikleri güzel ameller sebebiyle onlardan üstün olduklarını ifade edecekler ve onları susturacaklardır. Kurtubî'nin Hz. Peygamber'e nisbet ettiği başka bir hadiste de cennete giren dünya kadınlarının hûrilerden 70.000 kat üstün olduğu ifade edilmiştir. Bu hadisin doğruluğu tevsik edilememiş olsa da bilginler arasında böyle bir telakkinin bulunması dikkat çekicidir. Bir erkeğin kaç eşe, özellikle kaç dünya kadınına sahip olacağı hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Konuya çeşitli açılardan bakış yapan İbn Kayyim'in de ifade ettiği gibi (*Ḥâdi'l-ervâḥ*, s. 334) bu mevzuda sahih olan rivayet Buhârî ile Müslim'de yer alan hadistir. Buna göre cennetteki her erkeğe "zarif ve şeffaf tenli" iki kadın verilecek ve orada evlenmemiş kimse kalmayacaktır (Buhârî, "Bedᵓü'l-ḫalḳ", 8; Müslim, "Cennet", 14). Kadınların ikisi de hûri veya dünya kadını olabileceği gibi birinin hûri, birinin de dünyalı olması muhtemeldir. Müslim'in rivayetinde geçen ilâve bilgiden anlaşıldığına göre râvi Ebû Hüreyre söz konusu hadisi, cennette kadınların mı yoksa erkeklerin mi daha fazla olacağı hususunun tartışılması münasebetiyle nakletmiş ve dolaylı olarak dünya kadınlarından iki eşin verileceğini ifade etmiştir.

"İri gözlerinin beyazı saf, siyahı koyu, gümüş berraklığında beyaz tenli kızlar" anlamına gelen hûrilerin cennet erkekleri için farklı bir yapıya sahip kılınarak yaratıldığı ve "erkeklerine düşkün, başkalarında gözü olmayan, kimse tarafından dokunulmayan, inci tenli, yakut yanaklı, yaştaş genç kızlar" gibi kavramlarla vasıflandırıldıkları muhtelif âyetlerde görülür (bk. İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 316-328). Bir yandan pedagojik amaçların, öte yandan konu ile ilgilenenlerin kendilerine has estetik duygu ve hayallerin etkisiyle hûrilerin yapısı ve câzibesine dair çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bunlardan biri de onların zaᶜferandan yaratılmış olduğu iddiasıdır (Ebû Nuaym, III, 224-226). İbn Kayyim, hadis diye nakledilen ve eleştirilere konu olan rivayetleri sıraladıktan sonra en güzel endama sahip insanın yaratılışı topraktan olmuşken zaᶜferandan yaratılacak bir mahlûkun ne önemi olacağını hayretle sorar (*Ḥâdi'l-ervâḥ*, s. 336-337). Hûrilerin sayısı hakkında da değişik ve doğrulukları sabit olmayan rivayetler mevcuttur. Genel eğilim, her erkeğe dünya hanımlarından iki, hûrilerden ise birkaç tane verileceği yolundadır (bk. İbn Kesîr, II, 454-458; İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 334; ayrıca bk. **HÛRİ**).

Cennetteki cinsî hayatla ilgili tasvirlerde güzellik, çekicilik vb. faktörler kadınlara nisbet edildiği halde bu tür tasvirlerin sağladığı özendirici sonuç ve avantajların genellikle erkekler için söz konusu edildiği ve kadının âdeta erkeğin zevklerini tatmin eden bir vasıta olarak gösterildiği şeklinde bir itirazın ileri sürülmesi mümkündür. Arap dilinde kadınlı erkekli bir topluluğa hitap edilirken veya onlara yönelik açıklamalar yapılırken müzekker sigaların kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca hemen bütün milletlerin sanat ve edebiyatlarında kadın zarafet ve câzibenin odak noktası olarak kabul edilmiş, aşk şiirleri ve diğer sanat alanlarının ana teması kadın olmuş, büyük bir çoğunlukla kadın talep eden değil talep edilen konumunda bulunmuştur. Aynı üslûp ve yaklaşımın cennetteki cinsî hayatın tasvirinde de hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Kimsenin bekâr kalmayacağı cennet hayatında erkeğe -biri dünya kadını, biri de hûri olmak üzere- en az iki eş verileceği halde kadının birden fazla kocaya sahip bulunmaması da aynı temaya bağlı olmalıdır. Gerçekten dünya hayatında kadın psikolojisi üzerinde sürdürülen çalışmalar, yapılan anket ve araştırmalardan onun monogam olduğu, gönül ve hayal âleminde sadece bir erkeğe yer verdiği anlaşılmıştır. Bu aynı zamanda insan türünün devamını sağlayan ana rahminin korunması, dolayısıyla nesebin tayini ve neslin bekāsı için de gereklidir (bk. **ÇOK EVLİLİK**).

İslâmiyet'te dini kabullenme ve ilâhî buyrukları yerine getirme hususundaki sorumluluk ferdîdir, kimse diğerinin dinî yükümlülüğünü taşımadığı gibi bunun olumlu veya olumsuz sonuçlarına da muhatap olmaz (Fâtır 35/18). Ancak iman ve ameliyle cennete girmeye hak kazanmış aile fertleri arasında Allah katında değeri en üstün olanın diğerlerini yanına alabileceği kabul edilmektedir (Taberî, XXVI, 15-17). Dünyada birden fazla erkekle evlenmiş kadının cennette bunlardan hangisinin eşi olacağı meselesi ashaptan itibaren düşünülmüştür. Bâkire olarak ilk evlendiği erkekle veya son kocasıyla bulunacağı şeklinde iki ayrı kanaat yanında, hadis olduğu ileri sürülen iki farklı rivayete dayanılarak huyu daha güzel olanla veya tercih edeceği bir kocasıyla beraber bulunacağı söylenmiştir (Kurtubî, s. 560-561; İbn Kesîr, II, 548). Dünya hayatında meşrû evlenmelerle kurulan ailelerin cennette aynen devam etmesi nazarî olarak mümkün görülmekle birlikte cennete girmeye hak kazanamayanların, birden fazla evliliklerin veya evlenmeden ölen kadın ve erkeklerin durumu farklılıklar meydana getirecektir. Bu bakımdan cennetteki aile hayatını dünyadakinin devamı gibi telakki etmek isabetli görünmemektedir. Cennette bulunacak dünyalı kadın ve erkek kesimi arasında evlenme açısından kendiliğinden bir denkliliğin oluşması muhtemeldir. Bir hadiste belirtildiğine göre Allah cennet için yeniden bazı nesiller (kadın ve erkekler) yaratacaktır. Kadınlı erkekli eşlerin sayısını tamamlamak ve dengeyi sağlamak için bu yeni nesillerden faydalanılması mümkündür. Dünya hayatında önemli bir mutluluk vesilesi olan çocuk yapmanın ve dolayısıyla üremenin cennette de olup olmayacağı tartışmalıdır. İbn Kayyim, dünyadaki gibi bir üremenin cennette mümkün ola-

mayacağını on delil ile ispata çalışır. Bununla birlikte aynı müellife göre çocuğun ana karnında oluşumundan gençlik çağına ulaşıncaya kadar bütün evreleri bir anda tamamlaması suretiyle bir üreme imkân dahilindedir (*Ḥâdi'l-ervâḥ*, s. 348-357). Ancak cennet sakinlerinin çevresinde, saçılmış inciler gibi çocuklar ve hizmet elemanları daima bulunacaktır (et-Tûr 52/24; el-İnsân 76/19).

Güvenilir bir kaynağa dayanmamakla birlikte cennette konuşulacak dilin Arapça olacağı şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Cennete girmeden önceki kıyamet merhalelerinde Süryânîce konuşulacağı da ileri sürülmüştür. Cennet hayatı için düşünülen mânevî zevk ve ruhî tatmin yollarından biri de müziktir. Bu konuda hadis kaynaklarında da bazı rivayetler yer almıştır. Hûrilerden söz eden bir kısım hadislerde onların bir nevi konser vereceği ifade edilmektedir (Tirmizî, "Ṣıfatü'l-cenne", 24). İman edip faydalı işler yapanların cennette zevk ve neşe içinde yaşatılacaklarını ifade eden âyetin (er-Rûm 30/15) tefsirinde buradaki ruhî tatminin müzikle olacağını söyleyen bilginler mevcuttur (Taberî, XXI, 19-20). Cennet müziğinin ağaç yapraklarının birbiriyle teması veya İsrâfil'in sûru yoluyla oluşacağı da düşünülmüştür. Cennet ehlinin beden yapısı ve yeteneklerinden bahseden hadislerde, müminlerin Allah'a olan övgü ve tâzimlerini (tesbih ve tahmid) derin bir sevgi ve samimiyetle dile getireceklerinden söz edilmesi yanında, Allah ile yapacakları konuşmalarda müzik nağmelerinden duyulan bir coşku ve bediî zevk halini yaşayacakları belirtilir. Cennet hayatındaki müziğin melekler, hûriler ve insanlarla ağaçların, kuşların... katılacağı evrensel bir âhenk niteliğinde olacağı da düşünülebilir.

Büyük insan kitlelerine hitap etmeyi amaçlayan dinler bütün tâlimat ve telkinlerinde, özendirici ve caydırıcı tedbirlerinde onların duygu, düşünce ve idrak seviyelerini hesaba katmışlardır. Bu sebeple semavî dinlerde, özellikle İslâmiyet'te naslar çerçevesinde yer alan cennet-cehennem tasvirlerini söz konusu bakış açısından değerlendirmek gerekir. Bedenî ihtiyaçları gideren ve cismanî zevkler sağlayan cennet nimetleri aslında cennet sakinleri için amaç değildir. Ulaşılmak istenen asıl hedef Allah rızâsıdır. İnsan için bu rızâya nâil olmak, Allah'ın kendi katından bedene bahşettiği ruhu (el-Hicr 15/29) yine O'na yöneltmek, O'nu müşahede etmek, O'nunla konuşmaktır. Müslümanlar arasında minnet ve şükran duygularını dile getirmeye vesile olan en samimi ve en yaygın dua ifadesi, "Allah râzı olsun!" cümlesidir. Allah'ın dostları O'na en yakın olan, O'nun rızâ ve muhabbetini kazanan, O'nu gönülden sevip rızâ ve teslimiyetle en büyük mutluluğa erenlerdir. Cennet ve Allah rızâsı münasebetini dile getiren bir âyette, "Allah mümin erkeklerle mümin kadınlara içlerinde ebedî kalacakları, zeminlerinden ırmaklar akan cennetler, adn bahçelerinde güzel meskenler vaad etti. Allah'ın rızâsı ise hepsinden daha üstündür. İşte en büyük saadet de budur" (et-Tevbe 9/72) denilerek uhrevî saadetin bu mânevî unsurunun, maddî içerikli kavramlarla anlatılan diğer bütün nimetlerden daha değerli olduğu açıkça ifade edilmiştir. Sahih hadislerde belirtildiği gibi bütün müminler cennetteki yerlerini aldıktan sonra Cenâb-ı Hak kendilerine hitap ederek hallerinden memnun olup olmadıklarını soracak, onlar da son derece memnun olduklarını ifade edeceklerdir. Bunun üzerine Allah, "Size bundan daha değerli bir şey veriyorum: Size rızâmı bezlediyorum, artık size gazabım bir daha dokunmayacak" diyecektir (Müslim, "Cennet", 9).

İslâm âlimleri cennette Allah'ın görülüp görülemeyeceği (rü'yetullah) konusunu başta gelen dinî ve fikrî meselelerden biri olarak incelemiş ve tartışmışlardır. Rü'yetullah konusuna duyulan bu çok canlı ilgi ve merak, müslümanların, insanın en yüce gerçeği görerek tanıma şeref ve mutluluğuna lâyık seçkin bir varlık olduğu yolundaki temel değerlendirmelerini göstermesi bakımından da ayrıca önem taşır. Kur'ân-ı Kerîm'de ölümün gayb perdelerini kaldıran vesilelerden biri olduğu ifade edilir (Kāf 50/22). Müminler ölüm sonrasındaki hayatta Allah'a yaklaştırılmış kullar olduklarına göre ulûhiyyet âleminin bazı sırlarına vâkıf olmalı, o muazzam gerçeklerin perdeleri onlar için aralanmalıdır. Bu sebeple sayıları pek az olan bazı Mu'tezilî bilginler dışında bütün İslâm âlimleri cennet ehlinin Allah'ı göreceğini kabul etmiş ve bunu insanoğlunun erişebileceği en büyük mutluluk olarak görmüşlerdir. Seçkin peygamberlerin bile dünya hayatında Allah'ı görememesi, bazı Batılı yazarların zannettiği gibi (*EI*, II, 1015) ebedî hayatta da göremeyeceğinin bir delili sayılmamalıdır. Çünkü mahiyetleri itibariyle bu iki âlem tamamen birbirinden farklıdır. Allah'ın görülmesi meselesini, bu konuya dair yedi âyeti, yirmi altı sahâbînin naklettiği hadisleri, ayrıca birçok sahâbî, tâbiîn ve mezhep imamının görüşlerini de dikkate alarak inceleyen İbn Kayyim (*Ḥâdi'l-ervâḥ*, s. 402-474), eserinde Allah'ın cennet ehli ile konuşmasına da yer vermiştir (s. 478-485). Müminlerin Allah'ı nasıl göreceği hususu da tartışılan önemli konulardan biri olmuştur. Allah maddenin taşıdığı bütün nitelik ve özelliklerden münezzehtir. Halbuki insan kendisine nisbetle belli bir açı içinde, belli bir mesafede bulunan ve görülme engeli bulunmayan cisimleri görebilir. Kelâm âlimleri, görme ve görülme şartlarının belli tabii kanunlara bağlı olduğunu, ancak ebediyet âleminde görme olayının vukuu için bunların mevcudiyetinin gerekmediğini kabul etmişlerdir. Müminlerin Allah'ı görmesi, O'nun zâtının şu anda bilinmeyen şartlar çerçevesinde kendilerine tecelli etmesi şeklinde olacaktır. İbnü'l-Arabî, hiçbir beşer idrakinin cennetteki fevkalâdelikleri kavrayamayacağı prensibinden hareketle, söz konusu tecellînin nasıl gerçekleşeceği hususuna ilgi çekici bir yaklaşım denemesi yapmıştır (*el-Fütûḥât*, V, 76-78; ayrıca bk. **RÜ'YETULLAH**).

Cennetin yapısı, kuruluşu ve bölümleriyle cennet hayatı ve nimetleri hakkında yapılan tasvirlerin genel seyrinden anlaşılacağı üzere cennet, dolayısıyla cehennem ve âhiret hayatı sadece ruhlar âleminde değil ruh ve bedenden oluşan, ayrıca bağı bahçesi, nehri, yapısı vb. bulunan bir maddeler ve realiteler dünyasında başlayıp devam edecektir. Sadece Kur'an âyetleri çerçevesinde bile mevcut nasların içerdiği maddî unsurları, mânevî ve ruhî anlatımlar veya sembollerle te'vil etmek mümkün değildir. Nitekim bütün kelâm âlimleri bu yönde düşünmüşler, buna karşılık filozofların çoğunluğu ile bazı mutasavvıflar âhiret hayatının cismanîliğini kabul etmediklerinden İslâmî naslardaki cismanî tasvirleri te'vil etmek gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Gazzâlî'nin filozoflara yönelik ağır eleştirilerinden sonra İbnü'l-Arabî de kelâmcıların görüşünü benimsemiş ve bir kısım sûfîlerin, cennet ehlinin fevkalâde değişim kabiliyetlerine sahip olacaklarını, halbuki maddî bedenin buna elverişli olmadığını öne sürerek cesetlerin değil ruhların haşrolunacağına hükmetmelerini hatalı bulmuştur. Sûfîler tefekkürlerinde **keşf*** mertebesine ulaşabilselerdi âhiret âleminde, dünyadakinin aksine, ruhların cisimlere zarf teşkil et-

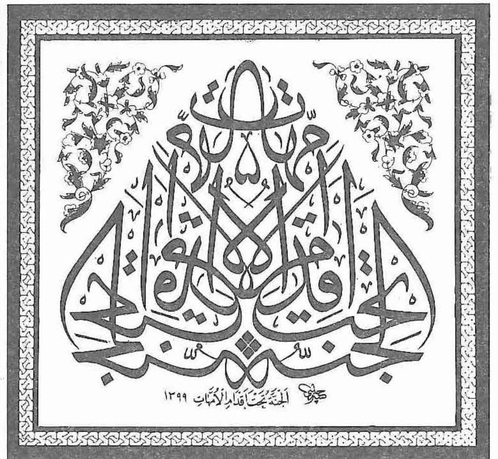
tiğini görecekler ve hükmün cisimlere değil ruhlara ait olduğunu kabul edeceklerdi (bk. Şa'rânî, II, 175). Gazzâlî cennet zevklerinin hissî, hayalî ve aklî olmak üzere üçe ayrıldığını ve herkesin kendi kabiliyetine göre bunların tamamından veya bir kısmından faydalanacağını kabul etmiştir. Dünya hayatında özellikle hayalî ve aklî zevklerin kusuru olan kesintiler (inkıtâ) âhirette bertaraf edilip bu zevkler süreklilik kazandığında son derece cazip olurlar (*el-Madnûn,* IV, 159-161). İbnü'l-Arabî de Rahmân sûresindeki "iki cennet" (55/46, 62) ifadesine dayanarak hissî ve mânevî olmak üzere iki türlü cennetin bulunduğunu söyler. Eğer cennet sadece mânevî olsaydı dünyada dinî hayatlarını ilâhî ölçülere (mîzan) göre sürdüren müminlere amellerinin tam karşılığı verilmemiş olurdu. Ancak cennetliklerin yemesi, içmesi açlık ve susuzluğu gidermek için değil, Allah'ın hiçbir ihtiyacı olmadığı halde bir şeyi murad etmesi gibi, zaaftan ve ihtiyaçtan doğmayan bir zevkten ibarettir. Ona göre cennetteki yeme, içme, cinsiyet, elbise, güzel koku, müzik, güzel manzara, güzel kadın, renkler, ağaçlar, nehirler gibi maddî zevkleri hem zâhid hem de ârifler tattığı halde mânevî zevkler sadece âriflere mahsustur (*el-Fütûhât,* V, 60-61; IX, 338-339).

Cennet Ehli. Cennet Kur'ân-ı Kerîm'de genellikle "iman ve sâlih amel" sahiplerine vaad edilmiştir. Ancak bu temel prensibin dışında kalan bazı grupların da cennete girecekleri, çok yönlü tartışmalara rağmen âlimler tarafından umumiyetle benimsenmiştir. Bunlar çocuklar, deliler ve fetret dönemlerinde yaşayan insanlardır. Müslüman ailelerinin ergenlik çağına gelmeden ölen çocuklarının cennete gireceği âlimlerin çoğunluğu tarafından kabul edilmekte, ancak müşriklerin çocukları için tereddütler bulunmaktadır. Mutlak adâlet, nihayetsiz lutuf ve rahmet sahibi olan Allah, mükellef olmayan kullarını cehennemle cezalandırmayacağına göre çocukların ve delilerin ebediyet âlemindeki yerlerinin cennet olacağı kabul edilmelidir. Hak dinin varlığından ve peygamberlerin tebliğlerinden haberdar olmayan insanlar da (bk. FETRET) akıllarıyla kâinatın yaratıcısı ve yöneticisini idrak etseler bile onun emir ve yasakları hususunda bilgi sahibi olamayacaklardır. Bu husus dikkate alınarak onların da dinî yükümlülük açısından çocuklar ve deliler gibi mâzur görülecekleri düşünülebilir (bk. Halîmî, s. 175-182; Kurtubî, s. 591-600).

Cennete girmenin temel şartı olan iman, Allah ile kul arasında mevcut sevgi bağının kuldaki yansımasından ibaret olup hiçbir şekilde yokluğu düşünülemez. "Faydalı işler" anlamına gelen sâlih amellere gelince, insan hayatı boyunca dinî ölçüler açısından yapılması veya terkedilmesi gereken şeyler olmak üzere iki gruba ayrılan bu fiillerin hem sayısı çok hem de işleniş biçimleri değişiktir. Bir kişinin bunların tamamını yerine getirmesi fiilen imkânsızdır. İbn Kayyim el-Cevziyye, cennete girmeye vesile olan amelleri âyetlere dayanarak saydıktan sonra Mâûn sûresinin son âyetlerinden de (107/6-7) faydalanarak bunları iki noktada özetler: Yaratanın kulluğunda samimiyet, yaratılmışlara şefkat. Bu da nihaî olarak bir noktada yoğunlaşır: Allah ile O'nun sevdiği bütün hususlarda uyum içinde olmak (*Hâdi'l-ervâh,* s. 549-551). Bir âyette ebediyet nimetlerinin peygamberler, sıddıklar, şehidler ve sâlihlere ait olacağı ifade edilirken (en-Nisâ 4/69) cennetin semâvât ve arz kadar geniş olduğunu belirten başka bir âyette, kötülüklerden sakınma yanında bollukta ve darlıkta başkalarına yardım etme, öfkeyi yenme, insanların kusurlarını bağışlama ve işlediği günahlarda ısrar etmeyip Allah'tan af dileme hasletleri sıralanır (Âl-i İmrân 3/134-135). Birçok hadiste cennete gireceklerin vasıfları farklı şekillerde dile getirilmiştir (bk. *Miftâhu künûzi's-sünne,* "el-cenne" md.). Hz. Peygamber cennetin üst derecelerini tasvir ettiği bir sırada yanında bulunan sahâbîler, cennetin bu seçkin yerlerine olsa olsa peygamberlerin yerleşebileceğini söylemiş, Resûl-i Ekrem ise şöyle demiştir: "Evet öyle; bir de Allah'a inanan ve peygamberleri tasdik eden kişiler" bu derecelere nâil olabilir (Buhârî, "Bed'ü'l-halk", 8; Müslim, "Cennet", 11). İslâmî naslar, cehenneme girmeye müstahak olanları kaba, kibirli, cimri, katı yürekli gibi vasıflarla, cennetlikleri de bunun tam aksi niteliklerle tasvir eder. Bir hadiste cennet ehli, adaletli ve cömert hükümdar, yakınlarına ve bütün müslümanlara karşı merhametli ve yufka yürekli insan, bir de aile fertleri kalabalık olduğu halde başkasına el açmayan kişi olarak belirtilmiş; bir diğerinde de cennete kalpleri kuşlarınki kadar ürkek ve hassas olanların gireceği ifade edilmiştir (Müslim, "Cennet", 27, 63). Hz. Peygamber'den, cennete giremeyecek tipleri tasvir eden birçok hadis rivayet edilmiştir. Bu tipler arasında, kalbinde zerre kadar da olsa kibir bulunan, kovculuk yapan, hısım akraba ile ilişkisini kesen, komşusuna eziyet veren insanlar ile halkına karşı samimi davranmayan öğüt dinlemez devlet adamı da vardır (*Miftâhu künûzi's-sünne,* "el-cenne" md.). Ehl-i sünnet âlimleri bu tür hadislerin terbiyevî amaçlar taşıdığını, imanı olan kişilerin bir süre cehennemde azap görseler bile eninde sonunda cennete gireceklerini kabul ederler. Cennet kapısının ilkin kendisi tarafından açılacağını ifade eden hadisinin bir rivayetinde Hz. Peygamber şöyle der: "Cennet kapısını ilk açacak olan benim; ancak bir kadın benden önce onu açmaya çalışır. Kendisine, 'Ne yapıyorsun, sen kimsin?' diye sorarım. Şöyle cevap verir: Ben yetimlerine bakmak için

Ali Alparslan'ın celî-divanî hattıyla, "Cennet annelerin ayakları altındadır" meâlindeki hadis ile aynı hadisin Hasan Çelebi hattıyla yazılan şekline M. Zeki Kuşoğlu'nun maden kesme çalışması

evlenmeyen dul bir kadınım" (Müslim, "Îmân", 333; Heysemî, VIII, 172).

Bir kısmına burada temas edilen sâlih ameller, aslında doğrudan cennete girmeyi gerektirmeyip sadece Allah'ın rahmet ve muhabbetine nâil olmayı sağlar. Ne var ki O'nun engin muhabbet ve merhametinin tecellîleri içinde şüphe yok ki cennet de vardır. Hz. Peygamber, amel ve ibadette aşırı gitmeyi menettiği hadislerinin birinde ilâhî rahmet olmadan kimsenin cennete giremeyeceğini beyan ederek orta yolun takip edilmesini ve ümitli olunmasını tavsiye etmiştir (Müslim, "Münâfiķīn", 78). Bu tür tavsiyelerin, zâhidlerin amellerine güvenmemeleri ve kendilerini Allah'ın azabından emin telakki etmemeleri gibi dolaylı bazı uyarıları da kapsadığı şüphesizdir. Buhârî ile Müslim'in eserleri de dahil olmak üzere çeşitli hadis kaynaklarında, Muhammed ümmetinden azımsanmayacak bazı grupların hesaba tâbi tutulmadan cennete gireceklerini ifade eden hadisler bulunmaktadır. Bu gruplar için sayılan özelliklerin başlıcaları şunlardır: Vücutlarına dövme yaptırmamak, üfürükçülükle uğraşmamak, uğursuz nesne ve olayların mevcudiyetine inanmamak ve yalnız Allah'a tevekkül edip başkasından korkmamak (İbn Kesîr, II, 147-160). Burada sayılan hususların, İslâm'dan önceki dönemde puta tapıcılık çerçevesinde yer alan inançlara işaret ettiği anlaşılmaktadır.

Dünya hayatında insanları en çok meşgul eden konulardan biri olan ekonomik farklılığın cennet hayatını da ilgilendirdiği görülmektedir. İmam Müslim'in de katıldığı bazı muhaddisler, fakir müminlerin zenginlerden önce cennete gireceklerini dile getiren hadisler rivayet etmişlerdir (Müslim, "Zühd", 37; İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 168-170). Fakat İbn Kayyim'in de belirttiği gibi bu durum, fakirlerin zenginlerden mutlak mânada üstün oluşundan değil zenginlerin hesaplarının uzun sürmesinden kaynaklanacaktır. Zira vecîbelerini yerine getiren zengin dinî hayatı itibariyle fakirden üstün olabilir. Cennet sakinlerinin yarısını veya daha fazlasını tek başına Muhammed ümmetinin oluşturacağının umulduğunu ifade eden hadisler *Kütüb-i Sitte*'de yer almış bulunmaktadır (bk. *Miftaḥu künûzi's-sünne*, "el-cenne" md.). Böyle bir telakki, sınırlı zaman ve mekânlarda görev yapan ve tâbileri az olan peygamberlerin inanmış ümmetlerinin de az olacağı düşüncesinden ileri gelmektedir. Nitekim Hz. Mûsâ'nın tâbileri az bir yekün teşkil ettikten başka yahudiler Mûsevîliği millî bir din çerçevesinde tutarak onun yayılmasını engellemişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'in ifadesiyle, "biz hıristiyanız" diyen (el-Mâide 5/14) ve kalabalık bir nüfus oluşturan Hz. Îsâ bağlılarına gelince Kur'an'ın, kendilerini müslümanlara en çok sempati duyan din mensupları olarak kabul etmesine rağmen onlar son peygamber Hz. Muhammed'i tasdik etmemiş, bunun yanında tevhid ilkesini ihlâl etmiş, kendi dinlerinin gereklerini de yerine getirmemişlerdir.

Allah'ın rahmeti gazabından kat kat fazladır. Çok geniş mekânlara sahip olan cehennem ile cennetin her biri, kendisine lâyık olanları bünyesine aldıktan sonra dolmayacak ve fazlasını talep edecektir. Sahih hadislerde belirtildiği gibi Allah cehennemi dürüp bükmek suretiyle küçültecek ve orada boş yer kalmayacaktır. Cennet için de yeniden bazı nesiller yaratacak ve onu bunlarla dolduracaktır (Buhârî, "el-Eymân ve'n-nüẕûr", 12, "Tevḥîd", 7; Müslim, "Cennet", 35, 37). Allah'ın yaratacağı bazı nesillerle cehennemi de dolduracağı tarzında Buhârî'de yer alan diğer bir rivayetin ise ("Tevḥîd", 25) hatalı olduğu, hadis metnini nakleden bazı râvilerin bu metni cennetle ilgili benzer bir ifade ile karıştırdığı kabul edilmiştir (İbn Kayyim el-Cevziyye, s. 536; Aynî, XI, 570). Çünkü âdil-i mutlak olan Allah'ın suç işlemeyeni cezalandırması söz konusu değildir. Cennet için yeni nesiller yaratmasında, oradaki erkek ve kadın sayısının denkleştirilmesi açısından da hikmetler mevcuttur.

Halen Mevcut Olup Olmadığı ve Ebediyeti. Cennetin halen mevcut olup olmadığı hususu tartışmalıdır. İbn Kayyim, onun mevcudiyetini kabul edenlerin Âdem kıssasını delil olarak göstermelerini eleştirmekte ve Âdem'in iskân edildiği yerin ebediyet cenneti olup olmadığı konusunun bilginler arasında tartışmalara yol açtığını söylemektedir (*Ḥâdi'l-ervâḥ*, s. 51). Halbuki yaygın telakkiye göre cennetin varlığı Âdem kıssası ile sabit olmakta, cehennemin halen mevcudiyeti de onunla kıyaslanmaktadır (bk. CEHENNEM). Cennetin halen mevcudiyeti kabul edildiği takdirde bu defa nerede bulunduğu meselesiyle karşılaşılmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de genişliği göklerle yer kadar olduğu ifade edilen (Âl-i İmrân 3/133) cennetin bu âlemdeki mekânı için belirgin bir şey söylemek mümkün değildir. Ebediyet âlemindeki yeri hakkında ise mutlak mânada gökte, dördüncü veya yedinci semada, yahut yedi semanın üstünde ve arşın altında bulunduğu yolunda rivayet edilen çeşitli hadislerin doğruluğu tevsik edilememiştir (bk. Ebû Nuaym, I, 165-170). Yalnız cennetin yukarıda, yükseklerde bulunduğu kanaati yaygındır. Nitekim hem konu ile ilgili hadislerde yer alan "semâ" kelimesinde hem de "illiyyîn" kelimesinde bu anlam vardır. Bazı âyetlerde de cennet "yüksek" (âliye) kavramı ile nitelendirilmiştir (el-Hâkka 69/22; el-Gāşiye 88/10). İbnü'l-Arabî âhiret için güneş, ay ve yıldızları da ihtiva eden bir cehennem âlemi tasavvur etmekte, cenneti de bunun üzerine yerleştirmektedir. Ona göre güneşin cisimleri etkilemesi dünya hayatında yukarıdan aşağıya doğru iken âhirette, tıpkı tencerenin altındaki ateş gibi, aşağıdan yukarıya doğru olacaktır ve cennetin ısıya muhtaç besinleri cehennemin hararetiyle olgunlaşacaktır (*el-Fütûḥât*, XIII, 437-438). İbnü'l-Arabî'nin, cennetin cehennemden daha geniş olacağı telakkisini de yansıtan bu görüşüne paralel açıklamalara ve hayalî bazı şekillere Erzurumlu İbrâhim Hakkı ile (*Mârifetnâme*, s. 9, 12, 22-23) Yazıcıoğlu Mehmed Efendi'nin (*Muhammediyye*, s. 4-5, 340-341) eserlerinde de rastlanmaktadır. Bu tür yorumların İslâmî naslara değil de müslüman müelliflerin şahsî telakkilerine dayandığı şüphesizdir.

İslâm âlimleri ebediyeti yetkinlik, fenâyı da eksiklik olarak kabul etmişlerdir. Ebediyet rahmet ve saadet, fenâ ise gazap ve felâkettir. Seçkin kullara nihayetsiz saadet vaad edildiğine göre cennet, rızâ-yı ilâhî, Hakk'ın cemâlinin müşahede edilmesi gibi saadet vesileleri hiçbir zaman kesintiye uğramamalı, sona ermemelidir. Hz. Âdem'e üflenen ilâhî ruh ile varlık sahnesine çıkarılan insanlık âlemi yokluğa mahkûm edilmemelidir. Nitekim çeşitli âyetlerde cennetliklerin oradan çıkarılmayacağı, ölümü tatmayacakları, cennet nimetlerinin tükenmeyip sürekli olacağı ifade edilmiştir (el-Hicr 15/48; ed-Duhân 44/56; er-Ra'd 13/35; Sâd 38/54). Hûd sûresinde (11/106-108) cehennem azabı için ebediyet kaydı yer almadığı halde cennet hayatı için "tükenmeyen ve kesintiye uğramayan lutuf" ifadesi kullanılmıştır. İslâm âlimleri cehennemin veya azabının ebediyeti hususunda ashaptan itibaren ihtilâf ettikleri halde, Cehm b. Safvân hariç, cennetin ebediyeti konusunda it-

tifak etmişlerdir. Cehm b. Safvân'ın ilgi görmeyen bu fikri Allah'ın ilim, kudret ve rahmet sıfatlarını sınırlandırdığı gibi ebediyet kavramını da ortadan kaldırmaktadır (bk. BEKÂ; TECEDDÜD-i EMSÂL).

Literatür. Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli sûrelerinde cennetle ilgili pek çok âyet vardır. Bunlar genellikle cennete girmeye vesile olan davranışları belirtmekte, zaman zaman cenneti tasvir etmekte, cennet hayatı ve nimetlerinden bahsetmektedir. Hadis kaynaklarında da cenneti konu edinen birçok rivayet mevcuttur. A. J. Wensinck'in teşebbüsüyle düzenlenen alfabetik hadis indeksinin W. Raven ve J. J. Witkam tarafından hazırlanmış özel isimler cildinde "cennet" kelimesinin kaynakları yedi sütuna yaklaşmaktadır (VIII, 309-312). Buna cennetin diğer isimlerinin kaynaklarını da ilâve etmek gerekir (VIII, 323, 326). Hadis imamlarından Müslim ile Tirmizî *el-Câmi'u'ṣ-ṣaḥîḥ* adlı eserlerinde cennete müstakil birer bölüm (kitab) tahsis etmişlerdir (Müslim, 51. kitab, "el-Cenne ve ṣıfatü na'îmihâ"; Tirmizî, 36. kitab, "Ṣıfatü'l-cenne"). Ayrıca Buhârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde "Kitâbü Bed'i'l-ḫalḳ"ın 8 ve 9. babları, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'inde "Kitâbü's-Sünne"nin 21-23. babları, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde "Kitâbü'z-Zühd"ün 39. babı, Dârimî'nin *es-Sünen*'inde de "Kitâbü'r-Riḳāḳ"ın 86-87 ve 97-118. babları cennetle ilgilidir.

İslâm literatüründe cennetle ilgili bir çok eser telif edilmiştir. Cennet konuları bazı kitaplarda cehennemle birlikte veya genel olarak âhiret bahisleri içinde işlenmiştir. Bu tarzda kaleme alınan başlıca eserleri şöylece sıralamak mümkündür: Gazzâlî, *ed-Dürretü'l-fâḫire fî 'ulûmi'l-âḫire* (Beyrut 1407/1987); Kurtubî, *et-Teẕkire fî aḥvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âḫire* (Beyrut 1405/1985); Takıyyüddin es-Sübkî, *el-İ'tibâr bi-beḳā'i'l-cenneti ve'n-nâr* (Dımaşk 1347; Kahire 1987); İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Kahire 1389/1969); Abdülganî en-Nablusî, *Leme'âtü'l-envâr fi'l-maḳṭû' lehüm bi'l-cenneti ve'l-maḳṭû' lehüm bi'n-nâr* (baskı yeri yok, Dârü Bedr, 1983); Fazl Abdürrâzık Mahmûd, *Mûcibâtü'l-cenneti ve'n-nâr* (Kahire 1986); Ni'met Sıddîkī, *el-Cezâ': el-Cennetü ve'n-nâr* (Kahire 1976); Ziyâüddin el-Makdisî, *Ṣıfatü'l-cenneti ve'n-nâr* (*Îżâḥu'l-meknûn*, II, 69). Şiî literatüründe müstakil eserlerden başka akaidle ilgili eserlerin âhiret bahisleri içinde cennet konularına da yer verilmektedir. Ali b. Muhammed el-Kûfî'nin *Kitâbü'l-Cenneti ve'n-nâr* (*a.g.e.*, II, 286); İbn Fuddâl el-Kûfî'nin *Kitâbü'l-Cenneti ve'n-nâr* (*a.g.e.*, II, 286); Hâşim b. Süleyman el-Bahrânî'nin *Nüzhetü'l-ebrâr ve menârü'l-efkâr fî ḫalḳi'l-cenneti ve'n-nâr* (*a.g.e.*, II, 634) adlı eserleri yanında Muhammed Bâkır el-Meclisî'nin *Biḥârü'l-envâr*'ında cennet konularına ayrılan 150 sayfalık kısım birçok Şiî rivayetini bir araya getirmiştir (VII, 116-222). Ancak hadis diye nakledilen 217 rivayetin içinde sahih olanlar pek azdır. Ehl-i beyt'in ve mensuplarının cennet hayatındaki üstünlüklerini ifade eden bu rivayetlerin hayal ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

Müstakil olarak yalnız cenneti konu alan eserler de mevcut olup bunların en önemlileri şunlardır: Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Ṣıfatü'l-cenne* (I-III, Beyrut 1407-1408/1987-1988); İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Ḥâdi'l-ervâḥ ilâ bilâdi'l-efrâḥ* (Beyrut 1411/1991) ve bunun muhtasarı olan *eṭ-Ṭarîḳ ile'l-cenne* (Kahire, ts.); Süyûtî, *Miftâḥu'l-cenne fi'l-iḥticâci bi's-sünne* (Kahire 1985); Ebü'l-Abbas Muhammed Ali, *Nisâ'ü ehli'l-cenne* (Kahire 1987); Süleyman Hasan Ratrût, *el-Cenne fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm: Evṣâfühâ ehlühâ ve na'îmühâ* (Zerkā 1989); Abdüllatîf Aşûr, *Na'îmü'l-cenne fi'l-Ḳur'ân ve's-sünne* (Tunus 1983); Mahmûd Ali Karaa, *Na'îmü'l-cenne* (Kahire 1984); Yûsuf b. Saîd es-Safetî, *Nüzhetü'l-ervâḥ fî ba'ẓi evṣâfi'l-cenneti dâri'l-efrâḥ* (Kahire 1277, 1305); Abdülganî en-Nablusî, *İsbâġu'l-minne fî enhâri'l-cenne* (*Îżâḥu'l-meknûn*, I, 69).

İlk defa M. Wolf tarafından *Kitâbü Aḥvâli'l-ḳıyâme* adıyla ve Almanca tercümesiyle birlikte neşredilen (Leipzig 1872) kitabın metnini daha sonra J. Macdonald Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye nisbet ederek "Islamic Escatology" başlığıyla makaleler halinde yayımlamıştır (*IS*, III/3 [1964], s. 285-308; V/4 [1966], s. 330-383). Bu metin müellifi belirtilmeden *Deḳā'iḳu'l-aḫbâr fî ẕikri'l-cenneti ve'n-nâr* adıyla da basılmıştır (Beyrut 1984). Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye nisbet edilen *Kitâbü Şecereti'l-yaḳîn* de (Madrid 1987) aynı metni ihtiva etmektedir. Brockelmann, Eş'arî ekolünün kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'ye ait olması mümkün görülmeyen ve çeşitli isimlerle anılan bu kitabın Şehâbeddin Ebü'l-Hasan Ahmed b. Muhammed'e (ö. 600/1203) ait olduğunu kaydeder (*GAL Suppl.*, I, 346, 765). *Keşfü'ẓ-ẓunûn* zeylinde Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye nisbetle *Deḳā'iḳu'l-aḫbâr fî ẕikri'l-cenneti ve'n-nâr* adlı bir kitap kaydediliyorsa da (*Îżâḥu'l-meknûn*, I, 474) Kâtib Çelebi bu eseri zikrederken müellifini belirtmeden sadece mütercimin Abdürrahîm b. Ahmed olduğunu nakletmekle yetinmiştir (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 757).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "cnn", "slm", "'ulv" md.leri; Wensinck, *Mu'cem*, VIII, 309-312, 323, 326; *Miftâḥu künûzi's-sünne*, "el-cenne", "el-a'mâl" md.leri; M. F. Abdülbâkī, *Mu'cem*, "cennet", "dâr", "selâm" md.leri; Dârimî, "Riḳāḳ", 101; Buhârî, "Tefsîr", 32/1, 50/1, 55/1-2, "Tevḥîd", 7, 22, 25, 34, 38, "Cihâd", 4, "Bed'ü'l-ḫalḳ", 8, "Enbiyâ'", 1, "el-Eymân ve'n-nüẕûr", 12; Müslim, "Cennet", 2-5, 6-9, 11, 13, 14-22, 23-25, 27-35, 37, 63, "Îmân", 296, 333, "İmâre", 116, "Münâfiḳīn", 30, 78, "Zühd", 37; Tirmizî, "Ṣıfatü'l-cenne", 4, 7, 11, 24; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), I, 132-133; XI, 73-76; XXI, 19-20; XXII, 92; XXIII, 101-111; XXVI, 15-17; XXVII, 84-85; XXIX, 91-92; XXX, 65-66, 207-210; Eş'arî, *Maḳālât* (Ritter), s. 164, 474-475, 543; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd*, s. 418-419; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîḫ*, I, 188-194, 202-203; Halîmî, *el-Minhâc*, I, 175-182, 474-481; Ebû Nuaym, *Ṣıfatü'l-cenne* (nşr. A. Rızâ Abdullah), Beyrut 1407-1408/1987-88, I-III, tür.yer.; İbn Hazm, *el-Faṣl*, IV, 81-86; a.mlf., *el-Uṣûl ve'l-furû'*, Beyrut 1404/1984, s. 39-45; Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, *Uṣûlü'd-dîn* (nşr. Hans Peter Linss), Kahire 1383/1963, s. 165-166; Gazzâlî, *el-Maḍnûn bih 'alâ ġayri ehlih* (*Mecmû'atü Resâ'ili'l-İmâm el-Ġazzâlî* içinde), Beyrut 1406/1986, IV, 159-161; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîḥu'l-ġayb*, IX, 5-6; XIX, 52; XXXII, 124-126; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥât*, IV, 436-447; V, 60-66, 70-73, 76-82, 88; IX, 338-339; XII, 378-390; XIII, 437-438; Kurtubî, *et-Teẕkire*, Beyrut 1405/1985, s. 515-602; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ḥâdi'l-ervâḥ* (nşr. Yûsuf Ali Büdeyvî), Beyrut 1411/1991, tür.yer.; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Zeynî), II, 147-160, 359-548; *Şerḥu'l-'Aḳîdeti'ṭ-Ṭaḥâviyye*, s. 418-421; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, VIII, 172; Aynî, *'Umdetü'l-ḳārî*, İstanbul 1308, XI, 570; Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammediyye*, İstanbul 1298, s. 4-5, 15-22, 340-341, 347-348, 388-390; Şa'rânî, *el-Yevâḳīt ve'l-cevâhir*, Kahire 1317 → Beyrut, ts. (Dârü'l-Ma'rife), II, 165-179; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 757; Feyz-i Kâşânî, *'İlmü'l-yaḳīn*, Kum 1358 hş., II, 1015-1031, 1056-1063, 1082-1087; Meclisî, *Biḥârü'l-envâr*, Beyrut 1403/1983, VIII, 71-222; İbrâhim Hakkı Erzurûmî, *Mârifetnâme*, İstanbul 1330 → İstanbul 1981, s. 8-12, 22-23; *Îżâḥu'l-meknûn*, I, 69, 474; II, 69, 286, 634, 635; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 346, 765; Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*, VI, 678-680; Muhammedî er-Riyşehrî, *Mîzânü'l-ḥikme*, Kum 1362-63 hş./1983-84, II, 89-116; Hasan Hanefî, *Mine'l-'Aḳîde ile'ṣ-ṣevre*, Beyrut 1988, IV, 520-525, 528-539; Muhammed İbrâhim — H. I. Surty, "Reflection on the Quranic Concept of Paradise", *IQ*, XXX/3 (1986), s. 179-191; B. Carra De Vaux, "Djanna", *EI*, II, 1014-1015; Halim Sabit Şibay, "Cennet", *İA*, III, 102-104; L. Gardet, "Djanna", *EI²* (İng.), II, 447-452.

BEKİR TOPALOĞLU